

84/2 РОС=РУС)1
П 913

А. С. ПУШКИН

КАПИТАННЫЙ КЫЗЫЧАГЫ

„АЛТАНСКАЯ ПРАВДА“
БАРНАУЛ — 1931

10 / 1948 г.

Чырмаш
но 10 / 1948 г.
А. С. Пушкин

А. С. ПУШКИН

(Дьюрюминин⁴ ле творчествозынын⁴ кыска очерк)

= = =

Улу дъаан орус поэт Александр Сергеевич Пушкин 1799 дылда энеден⁴ чыккан. Онын⁴ дьюрюми ле ижи ёткён дьюс дылдыктын⁴ баштамы төртён дылдарда ёдюп турган.

Бу айдылган ёй европейский ле орус историязында дъаан событиялар болгоныла ан'ыланып дъат. Европаны революционный дьоткондор силкип, бастыразына дуук озочыл ороондорында феодальный строй бузулып турган. Россияда дезе, феодально-крепостнический ээжизи тыш дъанынан⁴ бузулбай, бек турган, дье ёзюп турган буржуазия оны қажыла дъанынан⁴ кемирип, уяндадып турган.

Гениальный Пушкинин⁴ творчествозында бу исторический кубулталар бичилди. Пушкин феодальный ~~капитал~~ — Россияга удурлажа тартыжуучызы болуп чыгып, дъайымды мактап, каан деспотизмниң «казыр, кату ёйин» дъартап бойынын⁴ эпохазынын⁴ сырран⁴ай озочыл санаа — шоюлтлерин бичиди.

Пушкин чыккан билези озогы, дье дьюксыраган дво-
рянский угынан⁴ чыккан. Поэттин⁴ бала тужы Москвада ёдюп турган. Пушкинин⁴ ада-энези бүткюлинчө светский соотко беринип, балдарды воспитывать эдерин кичеебей

дьюргендер. Бала бойы билгенчеле дьюргедий болды. Пушкинин', сегис дьаштудан' ала, бичиктер кычырарына кююни сыран'ай дъаан болгоны, ого капшаай юренерине болжып турган. Уулчак кыска ёйдин' туркунына дьер юстюнин' литературазынын' анчадала дъаан произведенияларды кычырып божоды. Ол 9 дьаштуда, качан ок, французский тилдю стихтер бичип турган. Ол онбир дьашту тужунда кёп бичиктер кычырып, кёп немени билгениле дъаан улусты кайкадып турган. Эн' дъаан бай улустын' ортозында, «дъаман» улус (оноидо крепостной улусты адап турган) — эрмектенип турган орус тилин дъаман кёрюп турганынан' улам уулчак Пушкин, бастыразына дъуук, французский литератураны кычырып турганын' айдар керек. Пушкин бойынын' тёрёл тилин дъакшы билип турганы, онын' дъаан энези Марья Алексеевнадан' ла оны кичееп дьюрген — няня Арина Родионовнадан' камаанду. Олор Пушкинди албатынын' тоозы дъок — кёп чёрчёктёриле, куучындарыла, кёп сёстёриле сююндирип, кайкадып тургандар, олор Пушкинге орус тилин, албатынын' дъадын — дьюрюмин, кылыш — дъан'ын сыран'ай тын' сююдирип тургандар.

Пушкин 1811 дылда, дъан'ысла эн' дъаан бай улустын' ла бийлердин' балдарын алышп турган Царскосельский лицей — школына кирди. Бу юредю заведениезинде ады — чуу чыккан дъаш дворяндарды государственный ишке белетеп турган. Лицейде, Пушкин, ёйдин' кёп сабазын литературный занятияларына тузаланып турган. 1815 дылда поэт Державин, дъаш поэт бойынын' «Царский Селодогы эске алышганы» деп стихтерин кычырып турганын угала, дъаш поэттин' сыран'ай дъакшы, дъаан талантына сюrekей тын' сююнин дъараткан.

Пушкин лицейде юренип божойло, литературный ижине

беринди. Бу ёйдё Пушкиннин' политический санаа — шююлтелери дъарталып браат. Пушкин феодально-крепостнический государство удурлажа бойынын' протезин бир канча «Деремне», «Вольность», «Ноэль» ле оон'до ёскё стихтерде бичиди. Ол бу мыныла I Александр каанга ла башкаруда турган бийлерине бойын дъаман кёрдүртти. Колбичиктерде таркадылып турган кёп тоолу эпиграммаларда анчадала каанды ла сановниктерди тын' сойды. Поэттин' ады сыран'ай элбееде дъарлалып турган Пушкин 1820 дылга «Руслан ла Людмила» деп, бойынын' баштапкы дъаан поэмазын бичип божоды. Бу ок дылдын' май айда Пушкинди, I Александрдын' дъартаганыла «дърабас стихтер» учун Россиянын' тюштюк дъанына ссылкага ийгендер.

Пушкин ссылка дылдарында Екатеринославта, Одессада, Кишеневте дъаткан, Кавказта дьюрген. Учында оны ада-энезинин' имениязына — Псковский губерниянын' Михайловский селого ссылкага ийген. Пушкин алты дылдын' туркунына ссылкада дьюрюп, бир канча дъакшынак произведениялер бюдюрди: «Гавриллиада», «Кавказский пленник», «Карындаштар-разбойниктер» (1821 дь.), «Бахчи-сарайский фонтан» (1822), «Цыгандар» (1821), «Борис Годунов» (1825), «Евгений Онегин» бичириин баштады.

1826 дылда I Николай каан Пушкинди ссылкадан' ойто дъандырды. Бу Николай Палкиннин' — бастыра тири ле прогрессивный немени тумалайчынын' колы була дъуукта декабристтердин' — кёп сабазында Пушкинниң нёкёрлөри ле дъан'ыс шююлтелюлердин' канына уймалган кижи ёлтуреечинин' «быяндузын» дъартаарга кюч эмес. Каан, поэттин' ады Россиянын' границаларын ажып, ыраак дъерлергө дъарлалып чыкканын кёрюп, Пушкинды бойы

дъаар тартып, оны бойынын' керегине тузаланарга санан-
ган.

Бу санаалар, эн' баштап кёргөндө, чала учурлу бол-
гондый. Пушкин, кандыйда болзо, бойынын' классын таш-
табаган болуп дворянин болуп турган. Крестьяндардын'
тюймеендери тыңып турганы «Пугачевский тюймеени»
керегинде ундулгалак санаа — бу ончо неме Пушкинди
коркудың турган. Мынан' ары, Пушкин крестьянский ре-
волюцияны дъаратпай турганын кёрёрибис, ондый болго-
ны «Капитаннын' кызычагында» бичилген. Дье Пушкин
реакциянын' дъанына кёчпёди. Ол крепостничествоны, онын'
коркуштуларын ла ак чеги дьогын дъарадып дьюрерге бол-
боды. Ол эн' дъаан байлардын' ла бийлердин' общество-
зыла, онын' дъескимчизиле дьётпю дьюрюп болбоды. Ол,
башкарып — бийлеп тургандарды коскорып, электеп тур-
ган, анайдарда каан ширеезин айландаира тургандары ончо-
зы, поэтти сыран'ай ёёндю дъаман кёрюп дьюргендер.

Реакционерлер Пушкинди кёрюп турган аайын дъартап
турган темдеги, охранкада табылган мындый документ —
угузу болор: Ёлгён Александр Павлович кааныбыстын'
дъакылтазыла Опочецкий уездте, Пековский губернияда,
энезинин' имениязында дьер бойынын' бийлердин' шин'жю-
зинде дьюрген, шокту, каршу дъаман стихтеринен' танылу
титуллярный советник Александр Пушкин эмди кальдьу,
дъарабас кылкыту болуп, кудайды тообозын ла дъан'дар-
дын' дъакылталарын бюдюреринен' майноорын дъайып ту-
ру, ого юзери, качан император каан Александр Павлович
ёлгёни керегинде бастыра Россияга сыран'ай ачурканду
табыш угуларда, Пушкин мындый каршу, дъаман сёстёрди
кегирди: «Учында тиран дъок болды, онын' арткан угы да
узак дьюрбес». Пушкинин' санаа — шююлтези качанда

ёлбөс: ол бойы бу дьеңден' дьоголор, дье онын' таркаган санаа — шююлтези качанда дьоголбой артар. Бу санаа шююлтлерден' улам, орой ба, эрте бе, сананып турган кереги бүтпей калбас».

Пушкин 1830 дылдын' кюзин адазынын' имениненде — Болдино селодо дъадып, ёткюрип дъат. Ол мында бойынын' «Евгений Онегин», «Белкиннин' повестьтери», «Горюхина селонын' историязы», «Таш айылчы», «Кысканчак рыцарь», «Моцарт ла Сальери», «Чума тужунда пир» деп дъаан произведенилерди ле бир канча кичинек произведениялерди бюдюрип божоды.

1831 дылда Пушкин Н. Н. Ганчаровала айылданат. Ол бойынын' дьюрюминин' учына дьетире, тудушла деп айткадый, Петербургта дъадып туру.

Бу дылдарда Пушкиннин' художественный методында дъан'ы кеберлер бюдюп дъат — онын' творчествозында реалистический учуры тын'ып дъат. Пушкиннин' произведениелеринин' геройлоры — болуп турган режимди, эн дъаан байларды ла бийлерди, тургузылган ээжилерди дъаратпай турган улус. Ол, обществодо дьюрер эбин тапай дьюрген улус, олорды айландыра турган керектердин' аайынан' чёкёнгён, дъаратпай турган, кажы бирде «тюй-меенчи» санаалту улус.

«Борис Годуновто» албаты ла каан колболышпай сыран'ай эки башка болгоны, олор бойы бойынан' канча кирезине ыраак тургундары кёргюзилди. Бу трагедияда албаты баштамыла катап туружып дъат, Пушкин озогызына адъарганы тегин эмес. Ол до дьюрген ёйдё, I Николай каан башкаруда турган ёйдё ондый ок болгон, ол онын' керегинде чике айтпай, дъан'ысла исторический темаларды тузаланып айткадый болды.

Пушкин 1832—33 дылда. «Дубровскийди», 1833 дыл. — «Медный всадникти», 1834 дыл. «Пиковая даманы» бичиди. Пушкиннин' калганчы дъаан произведениеи 1836 дылда пугачевский тюймениннин' материалдар аайынча бичилген «Капитаннының қызычагы» болуп дъат. Бир дыылдын' бажында — 1837 дылда январьдын' 27 күнинде — улу поэт Пушкин, оны дъаман кёрюп, шоктоп турган дъаан байлардын' ла бийлердин' бирюзи Дантесла адыхып (дуэльде) ёлгён.

Пушкин, бойынын' эмегенин, ого карузып дьюрген Дантеске кююниркеп, ёштёшкёнинен' улам ёлгён деп дъартаарга ченешкендөр. Дье бу ончозы, бийлөп турган башкаручылар бойторынын' бурузын дъажырарга ченешкен меке — тёгюни болуп дъат. «Правданың бичигени мындый:

«И Николай кааның жандармалары, ёлгён Пушкиннин' сёёгин Петербургтан' 1837 дылда орой кышкы тюнде уурчылардый дъажынып, туйка апардылар. Каан башкарузы, дворянский реакцияның тургускан агенти ёлтурғен, улу поэтти орус албатыдан' уурдап аларга ченешкен. Пушкин алдынан' бойының керектери учун ёштёжил дуэльде ёлгён деп, официально либеральный легендазын наука коскоргонынан' бери узак болды. Каанла кожо дьюрген бийлерге шокtotкон Пушкиннин' дуэльде адыхып ёлгёни, — орус литературный салымы учун реакционный дворянствого удурлажа ёткюрген узак тартыжуның учы болгон».

Сыран'ай дъаан художниктин' дьюрюминин' кыска дьюлы ондый. Бистин' орооннын' колкючиле дъаткандарга Пушкиннин' учуры незинде?

«Пушкин дъакшынаң, байлық, чечен орус литературный

тилинин' бюдюреечизи, ол улу юредючи болуп артып дъат, Пушкинди сююгенинде, онын' произведениелериле дъуук таныжарында советский дъаш ёскюрюми юренип дъат.

Пушкин дъан'ы орус литературный бюдюреечизи болгон. Бу литературанын' классический энчиз бистин' эмдиги советский литература тузаланып туро. Поэзияны сююйтени, дылбюзи ле сююнчилю кюон — санаазы толо творческий дьюрюмнен' айрылышпас, советский албатылардын' дьюрюми шакла ондай. Бистин' озочыл дъаш ёскюрюм Пушкинди билип, сююп дъат. Бистин' эн' артык поэттер Пушкиннен' юренип чыккандар.

Пушкин — улу орус национальный поэт. Дье оныз' художественный сёзинин' качанда ёлбөс произведениялер кижи дьюрюмин байлыктадып салгандар. Орус албаты бойынын' поэдин дъарадып, оморкоп турғаны дъолду. Пушкинде улу ороннын', онын' колкючиле дъаткандарынын' дылбюзи, талантливость, оморкодоры, ийде — кючи бар болды.

Пушкин дъан'ысла орус албатынын' тұзаазына бичиген әмес. Ол бастыра национальностордын' колкючиле дъаткандарын баалап, кажыла укту албатынын' тишин, кажыла культураны баалап турған. Ол бойынын' поэтический на туразында, озо ажындыра билгенин бичип, темдектеп турған:

Менин' керегимде куучын бастыра улу Орус дъерде иле угулар,

Ондо бар кандый да тилдер,

Смок уулдын' уулы славян, фунн ле эмди кийик тунгустар,

Чёлдёрдин' надызы — калмык, адымды адап дьюрер»¹⁾.

(Чтот) Убакан
* * * 1944 г. 100
базылган

Бу книгеде бистин' кепке баскан, произведениени көрөлдөр.

Россиянын' кюнчыгыжында 1773—74 дылдарда дъалып чыккан «пугачевщина» деп, иле угулган крестьяндардын' восстаниенин' историязын' билерге сыран'ай дыилбиркел турган Пушкин 1834 дылда Оренбургка ла Поволжьеге пугачевский восстание керегинде материал дъуурга барды. Пушкин бу дъерлерде дъеткилинче узак дъюрюп, архивтарды ак чек юренип, восстание болгон бастыра райондо дъюрюп, ол керектерди кёргөн лё ондо кожо турушкан улустардан' арткандарыла куучындажып дъюрген. Пушкин кёп материалдар аайынча «Пугачевтын' историязы» деп, исторический исследованиеин бичиди. Пушкин бойынын' произведениезин шин' деп кёрөргө I Николайга берерде, онызы айтты: «Пугачевто история болор учуры дъок», оны «Пугачевский тюймееинин' историязы» деп адап, кубултып салды.

«Пугачевский тюймееинин' историязы» 1834 дылда кепке базылды, 1836 дылда дезе, поэттин' калганчы дъаан произведениези — пугачевский восстание керегинде материалдар аайынча бичилген «Капитаннын' кызычагы» кепке баазылып чыккан.

Дъартап айтса, «Капитаннын' кызычагында» башка — башка социальный группалардын' ле олордын' представи-

1) «Правда», 1935 дь. 7 декабрда.

тельлеринин' бойы-бойлорынын' ортозында отношениелери восстаниезинен' кёп кёргюзилди. Дье ондыйда болзо пугачевский восстаниеге Пушкинин' отношениези дъарт кёргюзилет.

Пушкин — дворянин болуп, крестьянский революциядан' коркуп дъат. Онын' учун ол, дворянский кючин уяндадып турган восстаниени кату дъаратпай турган. Пушкин пугачевский восстаниени «санаа — шююлте ле кайрал дьок тюймеең» деп адап, ондыйын дъартап берерге чечен сёстёрғे кысканбай турган.

Пушкин «Капитаннын' кызычагында» анчадала дъакшы кылык — дъан'ду эдип кёргюсken улустары — орто ло оок поместный дворянстводон' чыккан улустар болуп дъат. Гриневтер — адазы ла уулы, капитан Миронов ло ого башкарткандары ак-чек, дъакшы, кюонзек, учына дьетире беринген улус болуп дъат. Дье онын' ордына высший класстын' представительдери — Швабринди ле Траубенбергти сыран'ай дъарабас кылык — дъан'ду эдип кёргюсти. Олор эмезе предательдер, эмезе эш неме он'добос соксоолор.

Пушкин, «тюймеенди» дъаратпай да турган болзо, Пугачевты сыран'ай дымжак, дылу сёстёрлө дъартап бичиди. Башкарунын' эн' бийигинде тургандардын' ла бюрократиянын' представительдери Пугачевты кату, кайрал дьок разбойник деп дъартап, албаты восстаниени башкарган башчынын' ондый кеберин элбеде билдиртерге тын' кичееп тургандар. Реакционный литература Пугачевты ондый оқ кеберлю дъартап турган. Дье Пушкин дезе, Пугачевты ииде — кючтю кижи эдип, крестьян албатынын' чындык башчы, керсю, терен' санаалу, дъакшы кюонзек те болор аргалу кижи эдип кёргюсти. Эн' учурлузы

Пугачев качанда албатынын' ортозында болуп турганы. Оны онойдо дъартап кёргюзөргө Пушкин сананган ба эмезе сананбаган ба, дье кандыйда болзо, Пугачев, онын' ёштулери болгон эш неме он'добос, соксоо сановниктердин' кёп сабазынан' сыран'ай артык кеберлю болуп дъарталды.

«Капитаннын' кызычагы» — тил дъанынан', бичилген аайы ла бастыра композиция дъанынан' сюреекей дъакшы произведение. Ол эмдиге дьетире литературный мастерство онын' эн' артык кёрюмдьилердин' бирюзи болуп турар аргалу. Повестьте (орус оригиналында) эскирип калган сёстёр (архиазмда) кёп учурал та турган болзо, чюми дьюк, сюреекей дъарт тили сыран'ай элбек кычыраачыларга дъедимдю болуп дъат. «Капитаннын' кызычагында» орус тилинин' байлыгы ла дъаражы, улу поэт, орус литературага ла тёрёл тилине кандый дъаан байлыгын берип кошконын анчадала кёрюмдьилю кёргюзет.

«Капитаннын' кызычагы» — телекейде литературазынын' дъакшынак произведениелердин' бирюзи. Бу, Пушкинин' билгири — гений ческтелген ёйинде бичилген повесть, улу поэттин' мастерствозыла таныжарга сюреекей дъакшы материал берип дъат.

Акту-чегинди диит тужун'нан' ала
чеберле.

Ken-sëc

I-ky g l a v a

ГВАРДИЯНЫН' СЕРЖАНТЫ

— Гвардияда болзоло ол эртен ок
капитан.

— «Онызы керек дьок: черюде слу-
жить эткейле».

Кёп айдылган! Оны дъакшы кыстыр-
зын...

Онын' адазы кем эди?

Княжнин

Менин' адам, Андрей Петрович Гринев, бойы
дьиит тушта граф Минихтэ² службада турган,
17 — дылда премьер-майор³ болуп отставкага
чыккан. Онон' бери бойынын' симбирск деремне-
зинде дъаткан, ондо ол ондогы дьюкту дворянин-
нин' кызын Авдотья Васильевна Ю. деп кысты

¹ Я. Б. Княжнин (1742—1791) — XVIII чактын' орус
драматург.

² Граф Миних (1683—1767) — военный да полити-
ческий дъаан ишчиizi.

³ Премьер-майор — XVIII чакта подполковник
дъамыга тен' офицерский дъамы.

алған. Бис тогус қарындаш бала болгоныбыс. Менин' қарындаштарым ла сыйындарым ончозы кичю дьашта ёлуп к лгандар.

Бистин' дуук төрөгёнибистин' — гвардиянын' майоры болгон қнязь Б., быяныла мен семеновский полктын' сержанты болорына бичилгем. Мен юредюнин' учына дьетире отпуска деп бодолгом. Ол ёйдө бис эмдигизинче эмес воспитываться эдилгенибис.

Беш дьаштудан' ала мен стремянной Савельичтин' колына берилгем, оны, качанда эрюл болгон керегинде, мени көрётён кижи эткен. Мен онын' шин'жюзинде дьюрюп, он экинчи дылында орус грамотага юренип алдым, тидимдю ийттин' бюдюми керегинде куучындажарга дъакшы билер болдым. Ол ёйдө адам меге француз мосье Бопрени дъалдап алған, оны дылына дъедер азық аракызы ла прованский сардызуыла кожо Москвадан' алдыртып экелген. Онын' келгени Савельичке дъарабады. «Кудайга баш», бала дьунулу, таралтулу, курсагы да тою немедийле деп, ол бойына кимиренип дьюорди — Артык акча чыгымдап мусьени не керек дъалдап алар, бойынын' уулстары дьок чылап!»

Бопре бойынын' төрөлинде парикмахер болгон, онын' сон'ында Пруссияда солдат, онын' кийининде Россияга pour être cutchitel¹, бу сёстин' учурын бойыда дъакшы билбей келди. Ол дъакшы уул болгон, дье кей сагышту, арга дьок аай-

¹ Юредючи болорго.

ланбас болды. Онын¹ эн'ле тын¹ уяны юй улуска дъууктажарга сюrekей кююнзеп туары болгон: ол бойынын¹ эркележетени керегинде канчала катап ийде салдырып, бюткюл сутказына онтоп дъа-датан. Ого юзери (онын¹ сёзиле) ол бутулканын¹ ёштюзи эмес болгон, (алтайлап айтса) артыктай ичиp аларын сююйтен. Дье аракыны бисте дъа-н'ысла обед тушта, онызын да бир рюмкадан¹ла уратан болгон, юредючиге дезе кубаарын ургы-лабайтан болгон, — айдарда менин¹ Бопрем орус настойкага удабаганда юрене берди, керек дезе, бойынын¹ тёрёлинин¹ аракыларынан¹, ич-карынга тузалу дъанынан¹ дъакшы деп, артык сюючи болды. Бис ол ок тушта дъараشتыйбыс, контракт аай-ынча ол мени французский тилге, немецкий тил-ге ле бастыра наукаларга юредер учурлу болгон до болзо, ол менен¹ орус тилине капшагай юре-нип алыш, канчала чыдаганча орустап эрмекте-жерге кююнзеди — онын¹ кийининде кажыбысла бойыбыстын¹ керегибис эттибис. Бис сюrekей нак дьюрдибис. Ёскё ментор¹ мен керексибедим. Уда-баганда салым бисти айрыды, ол мындый учуралда болды:

Чамча дъунаачы, дъозюнде сепкилдю, белбек кыс Палашка ла уй саачы кылыр Акулька дъёп-тёжип алала, бир ёйдё энемнин¹ будына дыгыла тюжип бажыргылап, бойлорынын¹ каршулу уяны-на буруландылар, олордын¹ неме билбезиле тузалып, олорды килинчекке кийдирип мусьеге ко-

¹ Ментор — наставник.

мыдал ыйладылар. Энем ондый немеле ойноорго сююбейтен, адама комыдалды угусты. Онын' не-келтези кыска болотон. Ол тургузала кулугур-французсты алдыртты. Мусье меге бойынын' уро-гын берип туру деп дьетирдилер. Адам менин' комнатама кирди. Ол ёйдё Бопре орында буру дьоктын' уйкузын уйуктап дьатты. Мен бойым-нын' керегим эдип турдым. Меге Москвадан' би-чилип алдырган географический карта бар бол-гон. Ол стенеде бир де тузаланбас илилю турды, бойынын' дъалбагыла, чазынынын' дъакшызыла мени эртеден' дылбиркедип турды. Мен онон' дылан эдерге шююнип алдым. Бопре уюктап дъадарда, ишти баштадым. Мен Добрый Надежда мыска мочальный куйрук дъазап турган тушта, адам кирип келди. Географияла иштеп турганым-ды адам кёрюп алала, мени кулагымнан' тартып ийиди, онын' кийининде Бопре дъаар дьююрип келеле, оны чебер дьок уйгузып, дьюзюн-дьююр айткылады. Бопре чочыган бойынча турага са-нады, туруп болбоды: бараксан француз билин-бес эзирик болды. Дьети дьеткер — бир кару.

Адам оны дъакадан' тудуп алала, орыннан' кё-дюрип алым эжиктен' идип чыгарды, ол ок кюн эжиктен' ырада сюрюп салды, Савельичтин' сю-гүнгенин бичип те болбос болды. Менин' воспита-нием оныла божоды. Мен кичинек сынду болгом, дворовый уулчактарла чехарда ойноп, кююле сю-рюп дьюргем. Дье мен он алты дъашка кирип калган болгом. Бу тушта менин' салымым ку-булды.

Бир катап кюсюде энем айылчылар отуратан
кыпта мёдтю варение кайнатты, мен дезе тилим
дъаланып, кайнап турган кёбюктерди кёрюп отур-
дым. Адам кёэнёктин' дъанында дыл сайын
алдыртып туратан, Придворный календарь кычы-
рып отурды. Бу книга ого дъаантайын дъаан ка-
маа дъётирип турды: ол оны анчадала адъаарып
кычырып туратан, онайып кычырганда онын' ёк-
пэзи качанда кайкамдылу кайнап турды. Энем
онын' бастыра темиккен кылыгын билип, ол ачу
салымду книганы канчала кирези ырада сугарга
кичеенип туратан, онайып ол Придворный кален-
дарь онын' кёзине қезик бирде бюткүл айларда
учурабай туратан. Дье учурал табылғанда ол оны
бюткүл частарга колынан' божотпой туратан.
Онойып адам Придворный календарьды кычы-
рып, қезик бирде дъардын тыкчыйтып дъарым
юниле: «Генерал поручик!.. Ол менин' ротамда
сержант болгон!.. Российский ордендардын' эки-
лезинин' кавалер!.. Удады ба бис?..» деп, катап-
катап айдып турды. Учында адам календарьды
диваннын' юстине чачып ийеле, бир де дъакшы-
зып дъетирбес санааркашقا алдырып отура берди.

Кенетийин ол энемнен' сурады.

— «Авдотья Васильевна, Петруша эмди канча
дышту?»

— Эмди ол он дъетинчи дъажына барып дъат—
эм айдат. — Петруша Настасья Герасимовна
кёзинен' кылыр болгон дылда чыккан, качан ба-
за...—карзуын берди.

— «Дъакшы, оны службага берер ёй дъеткен —

Национальная

библиотека

Республики Алтай

И.С. Назархана

деп, адам энемнин¹ эрмегин юстій. — «Ого қыс-тардың² дъаткан кыбына айылдаپ, кюоленин³ уя-ларына керменип дьюрери токтогой».

Удабас мениле айрылар керегинде санаа энем-ге сюрекей ачулу болды, колындагы жалбагы да қаструлькага тюже берди, көзинин⁴ дъажы дью-зиле ага берди. Менин⁵ сюгюнгенимди дезе би-чиирге де кюч болды. Служба керегинде санаам, дъайым керегинде, Петербургтагы дъакшы дью-рюм керегинде санаала биригип турды. Мен бой-ымды гвардиянын⁶ офицери деп бодоп, ондый боловымды бойымнын⁷ санаамда, кижилерди эн⁸ле дъакшы дьюрюмдюзи деп бодоп турдым.

Адам бойынын⁹ сананган шююлтезин кубултар-га да, олорды бүдүрерин сон¹⁰ына артырара да сююбейтен. Менин¹¹ атанар кюним темдектел-ген болгон. Атанардын¹² алдындагы кюнде, адам, менин¹³ начальниким болотон кижиге мениле ко-жо письмо бишиирге турғанын дъарлап, перо ло чаазын экелзин деди.

— «Андрей Петрович, князь Б-ге менен¹⁴ эзен бичийтенин ундуба, мен ого иженип турум, ол Петрушага бойынын¹⁵ быянын дъетирер» — деп, энем айтты.

Адам кабактарын дъууртып — Бу не қалырт! Мен князь Б-ге не учурлу бичийтем? — деп, ка-руун айтты.

— «Сен Петрушанын¹⁶ начальнигине бичийтем деп айттын¹⁷ ийне».

— Дье анда не бар?

— «Петрушанын¹⁸ начальниги — князь Б. ийне.

Петруша Семеновский полкко бичилген ийне».

— Бичилген! Бичилген болзо, менин' не керегим бар? Петруша Петербургка барбас. Ол Петербургта служить этсе неге юренип алар? Акча юреерге ле тенирге бе? Дьок, шаматон¹ болбой черюде служить эдип учук тамырын чёйип, тары дытап, солдат болып кёрзин. Гвардияга бичилген! Онын' паспорты кайда? Бери эт, оны.

Энем менин' паспортымды бойынын' шкатулказында, мени крестеер тушта кийиндирген чамчала кожо дуунтылу дъатканын таап алала, тыркырап турган колыла, адамга берди. Адам оны адъаарып қычырала, бойынын' алдына столго салып, письмозын баштап бичиди.

Дъарттын билип болбой шыралап турдым. Мени Петербургка аткарбаста кайдар аткарғылап дьат? Мен адамнын' араай кыймыктап турган перозынан' кёс албай кेrip турдым. Учында ол бичип божоды, письмо ло паспортты бир пакетке салып дъапшырды, очказын алыш салала, мени қычырып алыш айтты:

— «Бу письмо менин' озогы нёкёр надым Р. Андрей Карловичке. Сен Оренбурга ого башкартып служить эдерге барып дъадын'».

Онойип менин' дъаркынду иженгеним бузылып турган! Петербургтагы дыргалду дьюримнин' ордина мени ыраак аалга дьерде кунукчыл дьюрүм сакып турды. Минутча ёй озо сююнчилю

¹ Шаматон — аракычы шалбыр.

сананып тургам служба мегे сюрекей дъаан дьет-
кер болгондый билдири. Мойноор арга дъок
болды! Эртенги күн эртен тура эжик алдына
дьол дьюрер кибитка тартып экелдилер; ого че-
модан, чай азып ичер немелерлю погребец, айыл-
да чюмденер калганчы темдектерлю, пирогтор,
буулкалар салган тююнчектер салылды. Менин'
ада-энем мени алкадылар. Адам меге айтты:
«Дъакшы болзын Петр. Кемге чертензен», ого
чындык служить эт; начальниктерди угуп дьюр;
олордын' дымжак боловын бедиребе; службага
суранба, службадан' мойнобо; «кийимин'ди дъан'ы
туштан' ала чеберле, ак-чек боловын'ды дийит
туштан' ала чеберле» деген кёп сёсти ундуба.
Энем, кёстин' дъажын ағызып, бойын'нын' су-
ка-
дыгын'ды чеберле деп меге дъакыды; Савельичке
дезе баланы кичееп кёрөрин' деп дъакыды. Меге
койон терези тулуп кийндиреле, юстине тюлкю
терези тон кийидирдилер. Мен кибиткага Савель-
ичле кокко отурада кёзимнен' даш аканча, дьол-
го атандым.

Ол ок түнде мен Симбирскке дьедип келдим,
ондо керектю немелер садып аларга сутка дью-
рер учурлу болғом, оны бюдюрери Савельичке
дъакылган. Мен трактирде тюштим. Савельич
эртен тура лавкалар сайын барды. Мен кёзнёк-
тён' балкашту оромды кёрөргө эригеле, басты-
ра кыптарга текшилей базып бардым. Биллиард
ойноор кыпка кирип барала, одус беш дашту
болгодый узун кара сагалду, бийик сынду, дьел-
тир тонду, колына кийл тудунып алган тижинде

кан'залу баринды кёрюп алдым. Ол маркерла¹ ойнорп турган, онызы дезе ойнорп алганда бир рюмка (чёёчей) аракы ичер, ойнотырганда, тёрт тамандап эн'мектеп, биллиардтын' алдына кирер учурлу болыптыр. Мен олордын' ойынын кёрюп турдым. Ойын канчала удаган сайын, тёрт тамандап эн'мектейтени там ла кёптёп, учында маркер биллиардтын' алдынан' чыкпай калды. Барин онын' юстюоне дъаян юстюоне айдатан сёскө тюн'ей куучынды эркинденип айдала, мени бир партия ойноорго айбылады. Мен билбес керегинде мойнорп салдым. Ондый болгоным, ого кайкамдылу қёрюнди ошкош. Ол мен дъаар ачынганду кёрди; дье андый да болзо, бис эрмектеже бердибис. Онын' ады Иван Иванович Зурин, гусарский полктын' ротмистр, рекрут алар тушта Симбирсекта туратан, тюшкен дьери трактирде болгонып билип алдым. Зурин мени бойыла кожо, солдат чилеп чала-мала, кудай бергенинче ажанаарга кычырып алды. Мен кююнзеп дъёпсиндим. Бис столго отурып алдыбыс. Зурин кёп ичип турды, службада темигер керек деп айдып, мени де сыйлап турды; ол меге черю улустын' анекдотторын куучындады, мен олорды угуп, арайла ан'данбай каткырып отурдым, учында бис столдон' сыран'ай надылар болуп турдыбыс. Ол мени биллиардка ойноорго юредип салар болды. Ол айтты:

«Андый неме службада турган бистий карын-

¹ Маркер — биллиардта служить эдип түргав қажа

даштарга кыялта дьок керек. Темдектезе, походто кандый бир дьеरге 'келерин'; неле соотонорын? Дааантайынла жидтерди согор эмес. Эрик дьокто трактирге барып биллиардка ойноорын'; онын' учун ойноп билер керек. Мен сыран'ай дьеңке кирип, дъаан кичеенип ююреним. Зурин дъаан юнденип, мени кёкюдип, менин' капшаай юренип турганым кайкап турган; анча-мынча уроктын' кийининде, акчадан' ойнойлы деди, ойноп аларга эмес, дье дьюклө тегин ойнобос керегинде дъарым акчадан' салып ойноорго, онын' сёзиле болзо, тегин ойнооры — сыран'ай дъаман темигю. Мен бого база дъёпсиндим, Зурин дезе пунш салзын деп дъакыды, службага тураг меге темигип аларга керек; пунш дьюкко кандый служба! — деп, канчала такып айдып, мени пунш амзаарга дъёптёп алды. Мен онын' сёзине кирдим. Онын' ортозында ойыныбыс кёнюгип турган. Мен бойымнын' стаканымнан' канчала тарыйлай ичкен сайын тамла оқындалып турдым. Менин' шарларым кажыла минутта борт ажыра калыглап турды. Мен чалып турдым, кудай билет канайта тоолоп турган маркерды айткылап, ойынды час сайын кёптёдип, дъайымга уштулып чыккан уулчагашка тюн'ей кылынып турғам. Онойып турганча ёй билдирезинен' ёдё берди. Зурин час дъаар кёрёлө, кийди салып сен дьюс салковой ойнодып салдын' деп меге айтты. Мен бого эмеш алан'зыдым. Менин' акчам Савельичте болгон. Мен кемзинип турганымды айттым. Зурин менин' эрмегимди юсти: «Кем-

дъок! Санаркаба. Мен сакып та албай, эмди тургуда Аринушкага баралы».

Нени айдазыгар? Мен бастыра қюнди тузадьок ёткюрдим. Эн'ирде бис Аринушкада ажандыбыс. Зуриң меге минут тоозына юзери уруп, службага темигер керек деп, катап-катап айдып турды. Мен стольдон' турала, арайла дыыгылбай турғам. Зуриң мени түн ортозында трактирге дьетирип салды.

Савельич бисти әжик алдына уткуп алды. Ол менин' службага кичеемелдю болгон темдегимди көрөлө қалактады.

Ол буурзаган юниле — «бу слерле, сударь, не болды деди. — Сен кайда дьудуныш алган? Экүдай! энеден' чыкканынан' бери мындый килинчек болбоды!»

Унчукпа, карыганак! — деп, бюдюриле-бюдюриле каруун берип турғам; — сен чындал та эзирик эмтириин', барып уюкта... мени дьатыргызып салды.

Эртөнгизинде мен ойгунып келдим, бажым оорып дьат, кече не болгонын бозомтыкла билип турум. Менин' сананып дьаткан санаамды, аякта чайлу кирип келген Савельич юзюп ийди.

Ол бажын дьайкап меге айтты:

«Петр Андреич, аракылайтанын эрте баштадын', эрте» сен кемди тёзёгён' болотон? Сенин' адан' да, таадан' да аракычы болбогон эмес беди; энен'ди айдары да дъок: энеден' чыккалы оозына квастан' башка нени де албаган. Бу мынын' ончозына кем бурулу? Каргышту мусье. Уламда Антиповнага кирип турар: «мадам, аракы

же ву при¹. Ол сеге же ву при! Айдарыда дьок: ийттин' уулы дъакшыга ююреткен. Баринда бойынын' улустары дьок чылап басурманды дядькага дъалдап аларга керек болгон!»

Мен уялым турдым. Тескеери баштана, ого айттым:

«Савельич, мынан' кедери бар; меге чай керек дьок».

Дье Савельич ан'ылап айдарга баштаганда, оны токтодып алатаңы кюч болгон.

«Петр Андреич аракылайтаны кандый болгонын кёрюп турун' ба. Бажын' да ооруп дьат, курсак та дийир кюон дьок болот. Аракы ичер кижи неге де дъарабас... Огурчынын' тусту суузын мёдлө кожып исен', бакпирга дъарым стакан настойко сыран'ай дъакшы болор эди. Экелей-инбе? *

Бу ёйдё уулчак кирип келеле, меге И. И. Зуриннен' бичигеш табыштырды. Мен оны тургузала мындый строчкалар кычырдым:

«Сююген Петр Андреевич, кече сен меге ойноткон' дьюс салковой акчаны бу менин' уулчагымла меге. ийзен'. Мен акчага тын' қыстырып турум.

Дъакшы эдерине белен
Иван Зурин».

Канайтар да арга дьок болды. Мен кеп — чырайымды токынадып алала, уулчакка дьюс салковой акча бер деп, менин' акчамды, кийимде-

¹ Сурап турум слерден', сударыня,

римди, керектеримди корулачы Савельичке дъакыдым.

Кайкаган Савельич — «Қанайып! Нен'ин' учун?» — деп сурады.

Мен канчала кату чырайланып, — Мен ого алымду дедим — «Алымду!» —

Тамла кайкай берген Савельич каруузын берди; — «сударь, сен ого качан алымга тюштин? Керек дъакшылу эмес болуптыр. Сенин' табын', сударь, дье акчны мен бербезим».

Ол мойноок карығанды була минутта сёс блаажып дъен'безем, онын' сон'ында онын' опеказынан' айрылары меге кюч болор деп санана, оно-ор омортоп кёрюп айттым:

«Мен сенин' бийин', сен дезе менин' кулым. Акча менин'. Мен олорды ойнодып салдым, бойымнын' санаама киргенинче. Сен дезе ойзыркабай, сеге нениле дъакыза бюдюрип турар деп, дъёп берип турум».

Савельич менин' сёстёриме кайкаган бойынча колын дъан'ып ийеле тён'ёш болуп тура берди.

— Сен не турун' — дет, мен чугулдалап кыйғырдым. Савельич ыйлай берди.

Ол калтырак юнденип, — «Адайым Петр Андреич, мени ачу коронго тюжюрбе» деди — Менин' дъарыгым! Мени карығанды уксан': ол разбойникке, мен коқырладым, бисте ондый акча дъок деп бичизен'. Дьюс салковой! Ээ, быянду кудайым! Сеге ада-энен' кузук салып ойноорынан' башка ойын ойнобо деп; сюrekей тын' дъакыгандар дезен'»...

Тёгюндеерге болор — деп, мен катуланып токтоттым — акчаны бери эт, онон' башка мен сени эн'зелеп сюрерим.

Савельич мен дъаар терен' ачулу кёрёлё, менин' алымымды экелерге барды. Мен карыган кёркүйге ачынып турдым; дье мен дайыымга уштулала, эмди бала эмес болгонымды кёргюзерге амадап турдым. Акча Зуринге табыштырылды. Савельич мени каргышту трактирдан' аппарарга мен'деди. Ол, аттар белен деп, дьетирюлю келди. Мен Симбирсктен' энчю дьок санаалу юн дьок буруланып, бойымнын' юреедючимле эзендешпей, база оныла кёрюжерим деп сананбай атанып бардым.

II-чи г л а в а

ДЬОЛ БАШТАЧЫ

Дъерим менин' дъерим,
Дъерим таныш эмезин'!
Мен сеге бойым келдим бе,
Мени дъакшы ат экелдибе:
Мени, дъакшынак дъиитти,
Дъииттин' эркин омогы,
Кабактын' корон эзириги экелди.
Озогы кожсон'.

Менин' дъолой сананган санаам сюrekей дъарамыкту эмес болды. Менин' ойнотырганым ол туштагы баала ас эмес болды. Менин' бойымнын' санаамда симбирсктин' трактиринде бойымнын' кылыгымды тенек кылык деп бодобос арга дъок болдым, бойымды Савельичтин' алдында буруланып санандым. Бу бастыразы мени шыраладып турды. Карыганым облучекте, менен' тескери баштанып алган, каа-дъаа какырып салып, унчыкпай, соок чырайлу отурды. Мен кыялта дъок оныла дъаражайын деп, неден' баштайтанын тапай отурдым. Учында мен ого айттым:

— «Дье, дье, Савельич! болгойло, дъаражалы, бурулу, бойым кёрип турум, мен бурулу. Мен кече дъаман эттим, сени дезе кереги дъок ачын-

дырдым. Мынан' ары бойымды санаалу тудуп, сенин' сёзинен' чыкпаска молдьонып турум. Дье ёёркёбё, дъаражалы».

Ол улу тынып, каруузын айтты: «Ээ адайым Петр Андреич! Мен ёёркёём бойыма ёёркёп дъадым; бастыразында мен бойым бурулу. Мен сени дъан'ыскандыра трактирде не керек артыстым! Дье канайдар? Килинчек булгады: дъячихага кирип, кумала кёрижер деп санандым. Онойып: кумага кирдим, тюрьмеде отырып калдым. Дъеткер, база неде эмес! Мен господалардын' кёзине канайып кёрюнерим? Олор баланын' аракылап, ойноп турганын билип алза, не деп айдар.

Савельич бараксанды токтодып алары керегинде, сонон' ары онон' дъёп дъокко бир де акча тутпас болуп сёзюмди бердим. Olsen эмештен' токтодынды, дье ондыйда болзо каа-дъаа бажын дъайкап, «Дьюс салковой, бу дъен'ил керек эмес!» деп бойына кимиренип отурды.

Мен чыгартылу брааткан дъериме дъууктап kleedirim. Мени эбиреде тён'дёрлө, база дъуукаларла кезилип калган кунукчыл, ээн дъерлер дъайылат. Бастыразы карла бюркелип калган болды. Кюн дъабызады. Кибитка чичке дъолло, чикелеп айтса, крестьян улустын' чанактары дьюрген исле барып дъатты. Ямщик кенетийин туура кёrdи, учында бёрюгин алыш салала, мен дъаар баштанып айтты:

— «Барин, ойто бурарга дъакаар эмежи-гербе?»

— Онызы не керек?

— «Ёй ижемчи дьок: эмештен' салкын кёдюрилип дьат; кардын' юстюн дьялмап турганын кёрюгер.

— Ондо не дьеткер!

— «Ондо, не, кёрюп турун' ба? (Ямщик камчызыла кюнчыгыш дьяар кёргюсти).

— Ак чёлдён' лё аяс тен'ериден' башка неме кёrbей турум.

— «Ту-ту ол: ол булудак.»

— Чынла тен'еринин' куюзында ак булудак кёрюп алдым, баштап мен оны ыраагында турган тён' деп бодогом.

Ол булудак шуурган болорын кёргюзет деп, ямщик меге дьарттады.

Мен андагы шуургандар керегинде уккам, база, олор биоткюл обозторды да кёмюп салатанын уккам. Савельич, ямщиктин' шююлтези аайынча ойто бурага дьёттёди. Дье меге салкын кюч дьок деп билдириди; мен онон' арыгы станцияга ажындыра дьедип аларыбыс деп иженип, тюрген барыгар деп дьакыдым. Ямщик ман'тадып ийди, дье бойы тудушла кюнчыгыш дьяар кёрюп браатты. Аттар тен' ман'тадылар. Салкын дезе частын' часка тамла тын'ып турды. Булудак ак булат болуп дьяанады, уур кёдюрилип, ёзюп, табынча бастыра тен'ерини бёктёп турды. Оок кар дьяады — кенетийин дьялбактай берди. Салкын улуды; шуурган болды. Кенетийин каран'уй тен'ери, кар талайыла колболо берди. Не де кे-рюнбей калды.

— «Дье, барин, дьеткер: шуурган! — деп, ямщик кыйгырды.

Мен кибиткадан' чыгара кёрдим: бастыра каран'уй куюн болды. Салкын тирю немедий сюре-кей калды улуп турды; кар мени ле Савельичти кёмё дьяап турды, аттар базытла барды — уда-бай турдылар.

«Сен не дьортпой турун?» — деп, чыданыкпай ямщиктен' сурадым.

Ол, облучоктон' тюжип дъадала, — незин дьорттор? тегин де жайдар келгенибисти кижи билбес: дъол до дъок, эбиреде каран'уй, — деп каруузын берди.

Мен оны айткыладым. Савельич онын' адаанына кирди:

«Айдарда не уқпас җююндю болгон?» — деп, ол чугулданып айдып турган, — «постоялый дворго ойто барып, чайдан' ичип алала, эртен тан' атканча уюктап дъадар керек болгон, шуурган токтогон сон'ында онон' ары аттанар эдибис. Неге мен'деер? Тойго брааткан болзо кайсын!»

— Савельичтин' айтканы чын болгон. Қанайтар да арга дъок болгон. Кар анаарла урулып турды. Кибитканын' дъанында күрт ёзюп турды. Аттар баштарын салактадып ийген, каа-дъаа калтырап турдылар. Ямщик эдер немези дъок, эбиреде базып, аттардын' дъегин дъазап дьюорди. Савельич арбанып отурды; мен дьурттын' кандый бир темдегин, эмезе дъол кёрюп аларга иженип эбиреде кёрюп турдым, дье бороргон куюннын'

Эбиралип түрғанынан' башка бир дө неме айлап болбодым... Кенетийин кандай да кара неме көрүп алдым.

— «Эй, ямщик! кёр: анда не кәрарып турру?» — деп кыйгырдым.

Ямщик бужулап кёрди.

Ол бойынын' ордына ойто отуруп айтты: Кудай оны билет, барин, чанак дезе чанак эмес, агаш дезе, агаш эмес, кыймыктап турган ошкош. Бёрю, эмезе кижи болор.

Мен ол танылбаган неме дъаар дьорттор деп дъакардым, ол неме ол ок тушта биске удура дъууктай берди. Эки минуттын' бажында бис кижиле туштاشтыбыс.

Ого ямщик кыйгырды: «Эй, дъакшы кижи! Дъол кайда, билип турун'ба, айтсан?»

— Дъол мында; мен кату полосада турум, дье онон' не туза? — деп дъолчы каруузын айтты.

Мен ого айтым: Бери уқ, ёбёгён, сен бу дьерди билерин' бе? Сен мени конор дьерге дьетире баштап апарарга дъалданарын' ба?

Дъолчы айтты: «Бу дьерди мен билерим, кудайга баш, мен бого сыныла да, тууразыла да, дъою да, атту да дьюргем. Күннин' аайын кёрзэн': тургузала дъолдон' азарын'. Тортло бого токтол сакыр керек, айса болзо шуурган арайлап тен'ери ачылар: ол тушта дъолды дылыстырдан' көрүп табарыбыс».

Онын' токыналу бюдюми мени ижендерди. Мен бойымды кудайдын' табына салдырып, чёлдин' ортозында конорго шуюнип ийгем эдим, дъолчы

дэзэ кёнетийин облучокко мөргөн отура тюжёлө, ямщикке айтты:

— «Дье, кудайга баш, дьурт ыраак эмес; он дъанына буруп, дьорт».

— Мен ненин' учун ой' дъанына дьортотом? — ямщик дъаратпай сурады. — Дьолды сен кайда кёрюп дъадын? Сөгүн' санаан'да: аттар ёскё кижинин, хомут бойынын' эмес, турбай камчыла.

Ямщик, чике айдат деп бододым.

«Чындал та айтса дьурт ыраак эмезин сен неден' билип турун» — дедим.

Не учун дезе, ол дъанынан' салкын сокты, меге ыш дытанды; ыраак эмес дьурт бар деп бодоп турум, — дьолчы айтты.

Онын' адыхчылы, сезин'кири мени кайкатты. Мен ямщикке дьорт дёдим. Аттар терен' карла уур алтап бастылар. Кибитка бирде күртке кёдюрюлип, бирде дьуукага тюжюп, бирде бир дъанына, бирде база бир дъанына желтейип араай-барды. Онызы толкулу талайла кереп барып дъаткандый болды. Савельич минутла сайын менин' кабыргаларыма согулып онтоп отурды. Мен циновканы тюжюреле, тонго оронып алдым, куюннын' табыжына, араай барып дъаткан дьайкуга юргүлэй бердим.

Мен тюш тюжендим, ол тюшти качан да ундып болбодым, оны качан, бойымнын' дьюрюмимнин' кайкамдылу аялгазыла кожо санангамда, ол кандый да судур аялгалу деп эмди де бодойдым. Кычырачы мени бурулабас болбой; не дезе, кижи

предрассудкаларды канча да кирези дъаратпай турза, сувериеге дъайылатаны бар болгонын ченемел аайынча билип турган болбой.

Ол ёйдё менин' бастыра сезерим ле ой-санаам ондый аялгалу болгон, качан чын дьюрюм тегин, кей сагышка дъен'дирип, баштапла карамтыган, дъарт эмес тюшле колболып турган болгон. Меге кёрюнип турды, шуурган эмди де казырланганча, бис дезе эмдиге дъетире карлу ээн чёлдё азып дьюргенче... Кенетийин мен ворота кёрдим, бистин' усадьбанын' барский дворго кийдире дъорттым. Эн'ле баштап сагыжыма киргени, эрик дъоктон' мен ада-энемнин' айылына дъанып келгеним учун адам меге чугулдабазын, ёнётин сёс укпай дьюрю деп айдарынан' коркудым. Мен энчикпей кибиткадан' чыгара калып келеле кёрзём, энем кирнестенин' юстюнде терен' ачуурканып, мени уткуп туру. Ол меге айдат: «Арай, адан' ёлюмтик оору дъадыры, сениле эзендежип аларга кююнзеп дъат». Мен коркуганыма сюре-тий берип, оны ээчиде базып, уюктайтан кыпка бардым. Кёрзём, кыптын' ичи уян ёчёмик дъары-дышыптыр; тёжектин' дъанында комыдаган чырайлу улустар туру. Мен арайын тёжёк дъаар бастым; энем кёжёгёни ачала, айдат: «Андрей Петрович, Петруша келди; ол сенин' оорун'ды билип алала ойто дъанып келди; ого алкыжын' бер». Мен тизелериме туруп алып, оору кижи дъаар кёрдим. Бу кайтты?.. Адамнын' ордина, тёжектё мен дъаар сюгюнчилю кёрюп дъаткан кара сагалду ёбёгён дъадыры. Мен кайкайла,

Энем дъаар бурулып айттым: Бу не болды? Бу адам эмес. Мен бу ёбёгённөн алкышты не учурлу сурайтам? Энем меге каруузын айдат: «Ошкошло, Петруша, бу сенин' отурғызылган адан', онын' колын окшо, ол сени алказын». Мен дьёп-синбей турдым. Айдарда ол ёбёгён тёжектён тура дьююреле, белинен' малта алала, эбиреде талайып согуп турды. Мен качарга санандым... болып албадым; кыптын' ичине ёлгён? улус толды; мен ёлгён эттерге бюдюрюлип, тююлген канга тайкылып турдым.. Коркушту ёбёгён мени дълакай кычырып айдып турды:

«Коркуба, менин' алкыжым аларга бери бас»... Мен коркуп, кайкап турганымнан' айланып большой турдым... Ол минутта мен уйгундым; аттар тургылап дъат; Савельич менин' колымды тудуп, айдат:

— «Чык, сударь: дъедип қелдибис».

— Мен кёстёrimdi арчып, — Кайдар дъедип қелдибис? — деп сурадым.

— «Постоялый дворго. Кудай болушты, сыранайла заборго учурадыбыс. Мен'деп чык, сударь, дылын».

Мен кибиткадан' чыктым: Шуурган, кючи баягыдан' ас та болзо, токтоголок болуптыр. Кэзин'ди ойзо до кёрбёгёдий каран'уй эмтири. Ээзи фонарьды алдына тудуп алала, бисти баратанын' дъанында уtkуп алды, мени тапчы, дье дьеткилинче ару горницаага экелди; оны тапкай дъаралып турган. Стенеде мылтык ла казачий бийик бёрюк илилю турды.

Ээзи яицкий казак¹ укту, алтан дъашка дьет-
кен, дье чырайы чыкпаган, омок ёбёгён эмтири.
Савельич мени ээчиде погребеци таңынан
азарга от сурады, менин' чай керексип турганым
качандагызынан' да тын' болды. Ээзи шакпырай
берди.

Мен Савельичтен' сурадым: — Дъол баштачы
кайда?

«Мында, ваше благородие» — деп ёрётинен'
юн угылды. Мен палаты юсти дъаар кёрёлө, ка-
ра сагал ла суркураган эки кёс кёрюп алдым.

— Не, тон'дын' ба карындаш?

— «Дъан'ысла дъаман армякту канайып тон'-
бос! Тулуп бар болгон, килинчекти не дъажырап?
Эн'ирде целовальникка¹ садып ичиp койдым: со-
ок дъаан эмес билдирген.

Бү минутта ээзи, кайнап турган самоварлу ки-
рип желди; мен бистин' дъол баштачыны аяк
чай ичерге айбыладым; ёбёгён палаттан' тюшти.
Онын' тыш бюдюми меге сюrekей дъарамыкту
кёрюнди. Онын' дъажы тёртэнгё дъуук, бойы ор-
то сынду, каткак дъарынзак болды. Кара сага-
лында аралай кажайганы кёрюнет: тирю дъаан
кёстёри токтомыр дъок дъюгюрип турган. Онын'
чырайы дъарашиб, дье култур бюдюмдю болды. Чা-
чы эбиреде чолтыита кескен; кийгени: дъырты-

¹ Яицкий казактар — пугачевский восстаниенин' кийнинде Урал деп адап алган Яик суудын' дъакаларында дъаткан' казактар. Яицкий казактар Яицкий черю деп адап турган ан'ылу черю организация болуп тургандар.

¹ Целовальник-ичижер турада аракы садар кижи.

лып калаган армяк ла татар шалмар болгон. Мен аякка чай уруп ого бердим; ол амзайла чырайын дъуурыш ийди.

— «Ваше благородие меге мындый биян эт сегер — стакан аракы уруп берзин деп дъакыгар; чай бистин' казактардын' суузыны эмес».

Мен онын' кююнин кююнзеп бюдюрдим. Ээзи ставеңтөн' штоф ло стакан чыгарды, онын' дъа-нына базып келеле дъюзюне кёрюп айтты:

«Эхе, сен базала бистин' дъерде! Кудай сени кайдан' экелди?»

Менин' дъол башчым тын'ыда кёс дъумала, ка-руузын юлгерлеп айтты:

— «Огородто учуп кендир чокыдым; бабушка ташла атты — дье дъасты. Дье слердийлер қан-дый?»

— Бистийлери қандый болзын! — деп, ээзи ка-руузын берди, табыскакту эрмекти онон' ары ёт-кюрип. — Вечерняга шан' согордо абыстын' эме-гени токтотты: абыс айылдан дьюрет, кёрмёстёр погостто.

Менин' качкыным дъаратпады — «унчукпа, абагай, дъан'мыр болзо, мешкелер болор; мешке-лер болзо, тююнчек болор. Эмди дезе (ол мында база кёс дъумды) малтан'ды курун'a кысталап сал: лесничий дьюрүп дъат. Ваше благородие! слер-дин' су-қадығыгар учун!» — Бу сёстерди айдала, стаканды алып, крестенеле бир тынышка ичип ийди. Онын' сон'ында меге башкайоло палатька ойто чыкты.

Мен ол тушта бу кадыран' куучыннан' эш неме

аайлабадым; дье сон'ында билип алдым, куучын, ол ёйдё 1772 дылда бунгын' кийининде дъан'ыла энчюлеткен. Яицкий черюнин' керектери керегинде болгон. Савельич сюреен дъаратпай турган бюдюлю болуп угуп отурды. Ол бирде ээзи дъаар, бирде дъол баштачы дъаар серемдьилю кёрюп турды. Кандыйла дъурттан' ыраак, туура чөл дъерде турган бу постоянный двор, эмезе, ондоғызынча умет разбойниктердин' турлузына сюрекей кеберлеш болды. Дье канайтарда арга дъок болды. Онон' ары атанаип баарын сананары да дъок болды. Савельичтин' энчикпей турганына мен дъилбиркедим. Мен ол тушта конорго дъазанып алып, тактанын' юстюне дъаттым. Савельич пеккенин' юстюне дъадарга шююнип алды; ээзи полдо дъатты. Удабаганда бастыра тура коскурыктай берди, мен де ёлгёнгө тюн'ей уюктай бердим.

Эртен тура дъеткил орой уйгунала шуурган токтоп қалганын кёрюп алдым. Қюн чалып турды. Кар кёс дъетпес элбек чөлдө кёс кылбыктырар әк дъамынчи болуп дъадыры. Аттар дъегюлю туру. Мен ээзиле бодоштым, ол бистен' дъалды сюрекей ёйлю кемдью алды, керек дезе Савельич те оныла сёс блаашпады, бойынын' темигюзи аайынча садулашпады, кечеги серемдьи онын' бажынан' бастыра чыга берди. Мен дъол баштачыны кычырып алып, дъетирген болужы учун дъакышылык дъетирдим, ого аракы ичерге бежен акча берзин деп, Савельичке дъакыдым. Савельичтин' кабактары дъуурыйта тартылды.

Ол айтты: — «Аракыга бежен акча! — ол не-
нин' учун? Сен ок оны постоялый дворго дьети-
ре тартып экелгенин' учун ба? Сенин' табын', су-
дарь: бисте артыкту бежен акчалар дъок. Кажы-
ла кижиге аракыга акча берип дьюрзебис, бойы-
быс удабай торолорыбыс».

Мен Савельичле сёс blaажарга болбодым. Ак-
ча, менин' молдьонгоным аайынча, бастыразы
онын' колында болгон. Ондый да болзс, меге
ачулу болды, не дезе мен, менин' дьеткерден', дье
кандый да болзо сюрекей коомой учуралдан' ар-
гадап алган кижиге дъакшымды дьетирип болбо-
дым.

— Дъакшы, — дедим, тёп кеберленип, — бе-
жен акча бербеске турган болzon' менин' кийим-
деримнен' нени-нени чыгарып бер. Ол ёйинен' ёт-
кюре дъен'ил кийимдю. Ого менин' койон терези
тулубымды бер.

— «Биянын', адайым Петр Андреич» — деди
Савельич. «Ого сенин' койон терези тулубын' не
керек? Ол ийт оны баштапкыла кабакта ичиp
салар.

— Карыганым, мен ичиp салатам ба, эмезе ич-
пейтем бе юндо сенин' килейтенин' дъок — деп,
менин качкыным айтты. Онын' благородие меге
бойынын' дъардынан' тонын берип дъат: онын'
барский табы, сен, холоп, кижи сёс blaашпа,
айтканын ук!

Савельич чугулданган юнле каруун берди: —
«Сен, разбойник, кудайдан' коркубай турун' ба!
Сен баланын' неме он'добой турганын кёрюп дъа-

дын', онын' неме керексинбезиле тузаланып, оны тоноорго дылбиркеп турун'. Сеге барский тулубаш неге керектю. Сен оны бойын'нын' белбек дъардын' а кийип те болбозын'».

Мен бойымнын' дядькама, — Ойзыркабай дьюр деп сурап турум; тулупты тургузала бери экел — дедим.

Менин' Савельичим, — «Кайраканым кудайым!» — деп онтоп ийди. — Койон терези тулуп тортло дъан'ы. Он'ду кижиге болзо кайсын, шалдан' аракычыга!»

Дье койон терези тулуп келди. Ёбёгён оны тургузала кийип кёрди. Чындал та айтса мен була дъуукта ёзюп чыккан тулубым, ого арай тапчы болды. Ондыйда болзо ол оны араай керейден' дыиктерин сёгил туруп кийип алды. Савельич, учуктар тыдырап турганын угуп, арайла ыйлабады. Качкын менин' сыйыма сюrekей сююнди. Ол мени кибиткага дьетире юйдекип барада, дъабыс башкойып айтты: «Спасибо, ваше благородие! Слердин' дъакшы дьетиргенигер учун слерди кудай наградалазын. Слердин' быяныгарды чагына унду базым. — Ол бойынын' дьери дъаар барды, мен дезе Савельичтин' ачынып турганына адъарбай, онон' ары атанып дьюре бердим, удавай кечеги дъотконды, бойымнын' дъол баштакымды, койон терези тулупты ундуp салдым.

Оренбургка келеле, чикеле генералга бардым. Мен, бийик сынду, дье карыганынан' корчойып калган ёбёгёнди кёрдим. Онын' узун чачтары

✓ тортло кажайыптыр. Он'ып калган эски мундириң көргөмдө, Анна Иоанновна¹ тужундагы чөрө санаама кирип турды; онын² куучынында дезе немецкий тил сюрекей арлажып турды. Мен адамнан³ экелген письмоны ого бердим. Онын⁴ ады адаларда, ол мен дъаар кезе кёрди: — «Кудайым!» — деди — Андрей Петрович сенин⁵ дъажын⁶да болгон ёй удабагандый билдирет; эмди дезе ондо бу кандый уул бар! Ээ, ёй, ёй!» Ол письмоны тағазып алыш, оны дъарым юнле темдектеп кычырды: — «Биянду государь Андрей Карлович, иженип турум слердин⁷ превосходительство» Бу не маалкаду? Ол канайып уялбай туру! Дье чын: дисиплина эн⁸ баштапкы керек, дье азыйдагы комрадка⁹ анайып бичири бе?.. «ваше превосходительство ундумбаган»... гм... «база... качан... ёлгён фельдмаршалла. Мин...!¹⁰ походито... анайып ок база... Королинканы»... Эхе, брудер! ибистин¹¹ азыйда кылынганыбысты ундумбаган турбай? Эмди керек, аайынча... Слерге менин¹² повесамды... гм... «ежовый меелейле тудыгар»... Ешовый меелей тегени не? Онызы орус кеп сёс болбой кайсын... Ешовый меелейле тутсын дегени не учурлу? — деп, мен дъаар баштанып такып айтты.

¹ Анна Иоанновна — 1730 дылдан¹³ ала 1740 дылга дьетире каан башкаруда турган императрица.

² Комрад — нёкёр.

³ Миних.

⁴ Брудер — карындаш.

✓ Мен чырайымды буру дъок кеберлю эдин кәруун айттым: — Онызы дъалакай болуп, тын' кату туттай, кёп тап берип, ежовий меелейде тудары.

— «Гм, билип турум... «Ого тап бербес»... дъок, ежовий меелей ондый эмес эмтири... «Мыныла ко- жо онын' паспорты»... Ол кайда? А, бу... «Семе- новский полкко бичигер», ...Дъакшы, дъақшы: ончозы дъазалар... «Дъамы дъокко сени кучакта- арга дъараарба база... азыйдагы нёкёрим надь- ым» — ээ! учунда сагышка кирген тур... онойып ары, онон'до ары... Ол письмоны кычырып бо- жойло, менин' паспортымды туура салала айтты: Дье адайым, ончозы дъазалар: сен офицер болуп полкко кёчюрилерин', сеге тегин ёй ёткюрбеске, эртен ок Белогорский крепостько атан, ондо сен дъакшы, ак-чек кижинин' — капитан Миронов- тын' командазында болорын'. Ондо сен чын службада турарын', дисциплинаага юренип ала- рын'. Оренбургта сенин' эдер немен' дъок; собу- Lрылатаны дъиит кижиге каршулу. Бюгүн дезе, бисте обедать эдерге быяныгар сурап ту- рум».

«Частан' часка меге дъен'илте дъок — деп, бойымда санандым: мен энемнин' ичинде дьюре- римде гвардияда сержант болгоным меге не туза этти! Ол мени кайдар экелди? полкко ло алыс крепостько киргиз-кайсацкий чёлдёрдин¹ грани- цазына!.. Мен Андрей Карловичте, онын' озогы

¹ Киргиз — кайсацкий чёлдёр — Урал суунын' кюн- чыгыш дъанындагы чёлдёр (Эмди Казахстан).

ад'ютанты кожо, ючю обедать эдип алдым. Онын
столында немецкий кату экономия бийлеп тур-
ды, бойынын' бойдон' — трапезазында артык ай
ылчы көрөринен' коркуганы гарнизонго мен'dеш-
тию ыраткан шылтузы деп шююп турум. Эртеги-
зинде мен генералла эзендежип алала, бойым-
нын' назначать этирген дьериме атандым.

III-чи г л а в а

ШИБЕЕ

- Бис шибеедә дъадыбыс,
- Калаш дъип, суу ичедибис;
- Шокчыл бистин' ёштюлерибис,
- Пирог дъиирге биске келгежин,
- Айылчыларга той эдерибис:
- Уй мылтыкты¹ картечъла октоорбыс.

Солдаттын' кожоны
Озогы улус эмей адайым.

Недоросль

Белогорский шибеези Оренбургтан' төртён верстте дъерде турган. Дъол Яик суузынын' кадалгак дъаказыла барган. Суу тон'голок, ак жар базып койгон дъан'ыс аай бюдюмдю дъараттардын' ортозында суунын' чакпындары корголдьын бюдюштю каарып кёрүнет. Онон' ары киргис чёлдёри дъайыла берген дъадыры. Мен сананып отурдым, кёп дъаны кунукчыл санаа болды. Гарнизондо дьюрер дьюрюмин меге дъилбюлю болоры билдирбей турды. Менин' шююлтемде болзо, менин' бийим болотон капитан Мироновты, чугулчы, кату, бойынын' службазынан' ёскё неме билбес, кандыйла эш керек дъок, неме учун

арестке салар, калашка, сууга отургузар деп, бойымла бодоп турдым. Ол орто бозом эн'ир ки-ре берди. Бис база тюрген дьортып отурдыбыс. — Шибееге дьетире ыраак па? — деп, мен ямщи-гимнен' сурадым. — «Ыраак эмес, ол керюнип келди» — деди. Мен айландаира кёрюп отурдым, санаамда кая таштый стенелю, бийик башня — тураларлу, дьуукалу дъаан шибее кёрюнер болэр деп, бододым; дьюк ле айландаира агаш чеденджю деремнечектен' ёскё эш неме кёрюнбеди. Бир дъанында юч пе, тёрт пё обоо ёлён' кабортозы карга кёмюлип калган турды; бир дъанында дезе, агаш канады тёмэн тюжюп калган солдыш тө-ермен турды. «Шибее кайда? — деп, кайкайла сурадым. — «Бу ийне» — деп, ямщик айдала, деремнечек дъаар кёргюсти, ол куучындашкан бойынча бис деремнеге кирип келдибис.

Батанын' дъадында эски чой пушка туру, оромдоры тапчы, солдыш; туралары дъабыс, кёп дъаны салам дъабулу. Мен комендант дъаар барзын де-дим, бир минуттын' бажында кибитка, бийик дьеरге туткан, агаш церквеге дьуук турган агаш туралын' дъанында токтоды.

Мени кижи уткубады. Мен сенекке киреле, туралын' баштапкы кыбынын' эжигин ачып кирдим. Карайган инвалид, столдын' юстюоне отуруп алала, ногоон ён'дю мундирине кёк дъамачы дъа-мап отурды. Мени келди деп, айт дедим. «Кир, ёрёкён», бистин' улус юйде деп, инвалид айты. Мен, аручак, озогы аайынча дъазаган, комнатага кирдим. Толыкта посудалу шкаф турды; стенеде

шилилю рамкада офицердин' дипломы; онын' дъанында Кистириң ле. Очаковты дъуулап алғанын, база невеста талдаганын ла кискенин' сёёгин тутканын дъураган агаш дъуруктар. Кёз-нёктин' дъанында сырған тонду бажында платту карыган эмегенек отурды. Эмегенек базымду учук дъазып дъат, ол учукты дъан'ыс кёстю, офицердин' мундышын кийген, карыган ёбёгён эки колдорынын' бажында илип алган, тудуп берип отурды. «Слер не керектю келген ёрёкён эдигер?» — деп, эмегенек ижин иштегенче отуруп суралы. Мен службага турарга келгенимди айттым, служба аайынча господин капитанга дъолыгарга керек дедим, ол эрмектин' аайынча мен дъан'ыс кёстю ёбёгён дъаар болдым, оны комендант болор деп, бододым; айылдын' ээзи эмегенек меге учына дьетире айдарга бербей айтты: «Иван Кузьмич юйде дъок, ол отец Герасимге айылдан барган; дье тюн'ейле, ёрёкён, мен онын' эмегени эдим. Карузыжып, дъакшылыкту дьюорели. Отур, ёрёкён» деди. Ол эмегенек бойынын' кызын кычырып алала, урядники бойына алдырыды. Ебёгёнек дъан'ыс кёзиле мени адыхтап кёрюп отурды. «Эрмек угайын, слер кандый полкто службага турганыгар?» деди. Мен онын' сурагына каруузын айдып бердим. «База сурап угайын, слер гвардиядан' горизонго не келгенигер? деп, онон' ары сурап отурды. Дъаандардан' эриктю эмес, олордын' кююни ондый болгон дедим. Гвардиянын' офицерине дъарабас кылыхан учун бурулатканын' дъарт турү» — деп, кю-

чинбес шалучы инвалид куучында. «Керек дьок неме айтпа, болор» — деп, капитанша оны токтотты — «Ол дьиит, дъолго арыган — чылагын сен кёрбей отурун' ба? Сениле куучындашкадый эмес (колдорын'ды тюс тут)...» Сен, ёрёй деп, мен дъаар кёрёлө куучында — «бистин' туюк дьерибиске ийди деп кунук па. Сен баштапкызы да эмес, калганчызы да эмес. Чыдашсан', дъарай берер. Швабрин Алексей Иваныч, кижи ёлтюрген учун биске келгенинен' бери бежинчи дылына барып дъат. Кудай билер, та кандый килинчек ого табарган; кёрзёгёр, ол, бир поручикле кожо городтын' тыштына, юлдюлерин алганча барада бойы бойлорын сайыжып тартыжа бердилер; Алексей Иванович дезе поручикги ёлтюре сайып салган, ого юзери эки керечилү болгон! Дье канайдар деп, айдазын'? Дьеткерге ус керек дьок — деди.

Бу тушта дъаш, эрэдэзиң казак-урядник кирип келди. «Максимыч!» — деп, капитанша айтты. — «Господин офицерге квартира баштап бер, кёр ару чек тура болзын» — деди. «Уктым, Василиса Егоровна» — деп, урядник айтты. — «Онын' бла-городиени Иван Полежаевке дъатырза кайткай не?» деди. — Тёгюндедин', Максимыч, Полежаевтер бойлорыда кысталыжып дъадылар; ого юзери ол менин' кумым, бисти бойынын' начальниктери деп, билип дъат. Господин офицерди... акыр, ёрёй, слердин' ады, ёбёкёгёр кем болор?» — деп сурады — Петр Андрейч — дедим; «Петр Андреевичти Кузов Семенге дьети-

рип сал. Ол кулугур менин' огородыма адын агыткан. Дье, Максимыч, ончоло амыр ба?» деди — Ончо амыр, кудайга баш; дъан'ысла капрал Прохоров мылчада Устинья Негулинала бир кёнёк изю суубылаажып согушкан — деп, казак айтты. «Иван Игнатич!» — деп, капитанша дъан'ыс кёстю ёбёгён дъаар куучындады, — «Прохоров ло Устиньянын' керегин аайлап уж, кемизи акту, кемизи бурулу. Экилезине де килебей тен' бурулап сал. Дье, Максимыч, эмди кудайла барыгар. Петр Андреич, Максимыч слерди дъадар квартирагарга баштап апарар» — деди.

Мен эзендежип алала чыктым. Урядник мени суунын' дъаказында, крепосттын' сыран'ай учынданы бир айылга экелди. Туранын' келтегейинде Семен Кузовтын' билези дъаткан, бир келтегейинде мени дъадар этти. Ол бёлюк, ичи ару, ортозынан' бёлюп койгон дъан'ыс кып болуптыр. Савельич туранын' ичин башкарып турды; мен тапчы кёзнектөн' чыгара кёрюп отурдым. Менин' алдында кунукчыл чёл дъайыла бериптир. Чала кыйя, тоолу турачактар туру, оромдо бир кезек күштар дьюри. Бир карыган эмегенек кирнестенин' юстюонде туруп чочколорын кычырды, чочколоры удура сююнижип коркылдажып келедилер. Айдарда дъаш тужумды мындый дьерде ёткюрер салымду болдым! Меге сыран'ай эрикчеен' боло берди; мени кёзёектөн туура базала, ажанбайла дъадым уюктадым, Савельичтин' сый — кюндин мен укпадым, курсак ичпедим, ёбёгён айдып турды: «Дъаячы кудай! Эш неме дъибес бол-

ды! Бала оорый берзе, барыня не деп айдар?»

Эртөнгизинде эртен тура, мен дъан'ыла уйкудан' турала кийинип отурзам, эжик ачылды, дъабыс сынду барын'кий чырайлу дъарааш эмес, дье чыйрак бюдюштю бир дъаш офицер кирип келди Француз тилиле айтты: «Слер меге чугулданбагар, мен слерге чюмю дъоктон' таныштарга бойымла келдим. Слердин' келгенигерди мен кече уктым; кижи дъозин кёрөр кююним келерде, мен сыран'ай тоқтодынып болбодым. Слер мында эмеш дъатсагар, онын' аайын билеригер» — деди. Кижиле юлдюлешкен учун гвардиядан' чыгартала бого келген офицер деп, мен билип алдым. Экю тургузала таныштыбыс. Швабрин тенек кижи эмес болыптыр. Кезем курч эрмектю кижи болыптыр. Ол ачык — дъарык куучында жып, коқырлаган айас меге, комендат билезинин' дьюримин, олорго кандый улус дъуулып айылда жып турганын ла менин' келген дьеримнин' аайын кучындап берди. Мен онын' куучынын' угуп, акту санаалу каткырып отурзам, коменданттын' туразында мундирин дъамачылачы инвалид келеле, Василиса Егоровна обедке кычырган деди. Швабрин мениле кожо баар болды.

Коменданттын' туразына дъууктап келзебис, бир акта дьирме кирелю карыган инвалидтер турганын' кёрдибис, олор бастыразы юч толыкту шляпалу, узун кедъегелю. Олорды дъергелештире фронтко тургзыптыр. Алдында комендант туру, катан сёёктю, бийик сынду ёбёгён эмтири,

күйгөн содон бүрөюк ле кыдат капитал. Бисти кёрёлө, ол дъаныбыска базып келди, меге тоолу дъалакай эрмек айдала, база ойто инвалидтерин юредип командовать эде берди. Бис юредюзин кёрёлө, токтоорго санандыбыс; ол дезе Василиса Егоровна га барыгар деп, бисти сурады, бойы ударай бисти ээчий бараачы болды. «Мында слер кёргёдий эш неме дьок» — деди.

Василиса Егоровна бистин' келгенибиске сюнип, уткуп алды; мени дезе, дъажынала танышгю дьюрген чилеп, дъакшы кёрди. Инвалидле Палашка стол дъазагылап турдылар. «Бу менин' Иван Кузьмич бүгүн не сюрекей кичеенин юредет!» — деп, комендантша айтты. — «Палашка, баринды обедке кычыр. Бу Маша кайда? деди. Ол тушта бир, он сегис дъашка келген, кыс кирип келди, тегерик, толы чырайлу, кызыл качарлу, кулагынын' кийини дъаар килейте тарап алган дъарык-кюргюл чачтары дъалтыран турды. Эн' баштап кёрёrimde, ол меге сюрекейле тын' дъарабаган Алдында Швабриннин' сёзи аайынча капитаннын' кызычагы Маша тортло тенек деп бодоп отурдым. Марья Ивановна толык дъаар отурала, кёктёнё берди. Ол орто мюн урдылар. Василиса Егоровна, ёбёгёни дьок болордо, Палашканы экинчи катап ииди. «Баринге айт: айылчылар сакып дьат, мюн сооды де, юредю качбас, кудайга баш; онын' да кийининде кыйгырарга ого дъедижер» деди.

Капитан ударай, дъан'ыс кёстю ёбёгёнёклө ко-
жо келди. «Бу сен адабыс, кайттын? — деп эме-

тени айтты. — «Курсак баядан' бери столго салылган, сени сакып турза келбес» — деди. — Сен Василиса Егоровна бери уксан' — деп, Иван Кузьмич айтты, — мен службага турдым ийне: солдаттарымды юреттим.

«Болор!» — деп, капитанша токтотты. — «Сенин' солдаттар юредип турганын' тегинле сёс: олор до службага юренип болбой дъадылар, сен бойын' да онын' аайын билбес. Сен айылын'да отурып, кудайга бажырган болzon', артык болбор эди. Кюндюлю айылчыларым столго отурыгар.

Бис столго ажанарага отурдыбыс. Василиса Егоровнанын' куучыны эмеш те юзилбес болды, мени шылады: менин' ада-энем қандый улус, эзен бе, кайда дъаткан, канча кирелю дъёёжёлю? деп сурады. Менин' адамда юч дьюс крестияндар бар деп угала, — «белен бе айдарга!» — деди. — «Ак дъарыкта бай улус бар ок! Бисте дезе, ёрёён, тын тоозы дъан'ысла Палашка кыс, дье кудайга баш, кем дъок дъадырыбыс. Дъан'ысла дъеткер бар: Маша, бойго дъеткен кыс, дье онын' индьези кайда? Кою тиштиу тарак, дъалмуур, акчазы бир алтын¹ (кудай сактазын!) мылчага ла барып келер немези бар; дъакшы кижи табылза дъакшы: табылбаза дъажынала невеста болуп отураг» — деп, өлжомысадап куучындады. Мен Марья Ивановна дъаар кёрюп ийзем, онын' бастыра чырайы қызырып чыкты, кёстин' дъажы

¹ Бир алтын — азыйғы тооло 3 акча.

Кёлип тарелкага тামчылады. Мен ол балага ичимде ачынала, эрмекти кубултаарга мен'дедим. — Менин' укканым болзо деп, мен куучыныбыска келишпесте сыран'ай ёскё куучын талтым, — слердин' шибеени дьюулап башкирлер келетен теген — дедим. — «Сен, ёрёён, оны кайдан' уктын? — деп, Иван Кузьмич сурады. — Меге Оренбургта ондый эрмек айдышкан — дедим. «Темей сёс. Бисте ондый табыш дьок болгонынан' бери узады. Башкирлер коркуп калган албаты, киргизтерди да юредип алдыбыс. Биске тыгынып болбос; тийген кийининде мэн олорды коркударын билерим, он дылга унчукпас эдерим» — деп, комендант куучындады.

Ондый дьеткердин' ортозында турган шибееде коркубай дъадыгар ба? — деп, капитанишадан' сурадым. — «Юренген ийне, ёрёённим», — дели. — «Бистин' полктон' бисти бого экелгенинен' бери дьирме дыл болды, дын'ы келген тушта бу крес дьок шилеемир албатыдан', менин' коркуп турганнымды кудай кижиге кёргюспезин! Шюлюзин бёрюктер кёрюнзеле, олордын', ёткюн юнин' уксамла, бүттес болорын' ёрёён, дьюрегим тортло ёлө берер! Эмди юренип каларымда, шокчылдар шибеенин' дыанына келген де дезе, отурган дьеримнен' кыймыктабас та, керексинбес те болдым» — деп, ол каруузын айтты.

Василиса Егоровна дьалтанбас абакай эмей, Иван Кузьмич бойынын' эжинин' кылых дын'ын дьарт билер» — деп, чимеркеген аяасту Швабрин айтты. Дье карын, ол база дьалтанбас

эмегендердин¹ тоозына кожылар эмей деп, Иван Кузьмич айтты.

Марья Ивановна база слердий ок дъалтанбас бүткен бе? — деп, мен сурадым.

«Маша ба? дъск, Маша дъалтанчак. Эмдигеле дъетире мылтық атканын угуп болбос: бастыра бойы тыркыража берер. Мынан' эки дыл озо Иван Кузьмич менин' чыккан кюнимде бистин' пушкадан' адарда, ол менин' кёёркийегим коркыган бойынча, ол дъерге арайла барбаган. Онон' бери ол шилемир пушкадан' бир де катап атпадыбыс» деп, капитанша айтты.

Бис столдон' чыктыбыс. Капитан капитаншазыла экю уюктаарга бардылар, мен дезе Швабринге барып, оныла эн'ирди ёткюрдим.

IV-чи глаوا

ДЬАН'ЫСҚАНДЫРА СОГУШҚАНЫ

Дъе, дъе сынын'ды тюзедетүтүр, коо сынын'ды ёткюре саярым, кёрип ал.

Книжинин

Бир канча неделе ётти. Белогорский шибееде менин' дьюрюмим ёйинде болорынан' болгой карын дьярана берген аайлу болды. Коменданттын айылында мен төрөгөн кижиге бодолду болдым. Эмеген ёбёгён экилези сюрекей дьялакай улус болды. Иван Кузьмич офицерге, солдат кижинин' билезинен' чыккан, образование дьюкто болзо чек дьюрюмдю, ак сагышту кююнзек кижи болуптыр. Эмегени дезе онын' бажын билип башкарып туар, ол кылых дезе онын' неме керексибезине дьярап туар болгон. Василиса Егоровна служба да дъанын бойынын' айыл дьурт ичинде керегиле тюн'ей бодоп алган, шибеени бойынын' айылы чылап башкарып турган. Марья Ивановна удан дьюк менен' кюжиркебей барды. Бис таныштыбыс. Мен оны керсю, шыран'кай бала деп билдим. Ол дъакшы кылыхту билезине мен билдирибезинен' каруузый бердим, ого коштой дъан'ыс кёстю гарнизоннын' поручик Иван Игнатьичке да,

ол Василиса Егоровна ла копту болгон, деп Швабрин таап айткан сёзи чынга торт келишпей турган; дье Швабрин оны кереккө бодобой дьюрди. Мени офицерге чыгарды. Службам меге уур эмес болды. Кудай аргалаган крепостьто юредиу де дьок, каруул да дьок болды. Комендант кажы бирде бойынын' солдаттарын юредип турган, дье ондыйда болзо олор бастыразы, он' дъаны кажызы, сол дъаны кажызы деп, билер эдип юредип алгалак болгон. Швабринде тоолу француз книгелер бар болгон. Мен оны қычырып, литературага кююнзиредим. Эртен тура кюнин'ле мен қычырап, кёчюрер болым, кажы бирде стихтер чийип дьюрдим. Тюште ажанарына кёп сабазында коменданттын' айылына дьюрдим, кюнин' артканын' дәнтайын олордо ёткюретем болгом, кажы бирде эн'ирде комендантка отец Герасим эмегениле Акулина Памфиловна ла айылдан келетен. Ол матушка бастыра дъуртында солын табыштарын эн' озо дъарлайтан' дъарлаачызы болгон. А. И. Швабрин ле мен кюнин' сайын дъолыгыжып дьюрдим; дье частан' часка онын' куучындарын угарга кююним келбей барды. Онын' тудушла коменданттын' билезин шоодотон коқыры анчадала Марья Ивановнаны шэодып айдатан кезем сёстёри меге сыран'ай дъарабай турган. Шибееде коменданттын' айылынан' ёскё кёрюжер таныжар улус дьок болгон; дье мен ёскё улус бедиреер кююним де дьок эди.

Каран сакып та турза башкирлар тюймебей турдылар. Бистин' шибеө айландыра амыр болды.

Бистин' амыр дъадыжыбыс кенетийин бойы-бойыбыстын' ортобыстан' бузулды.

Мен литературага кююнгерип турум деп, бая айдылган эди. Менин' кючимди ченегеним ол туштагы юйеге дъаан учурлу болгон, канча дыл ёткён' кийининде Александр Петрович Сумароков¹ менин' ижимди мактап туратан.

Бир катап мен бир кожон' бичип алдым, бойымнын' санаамда оны сюрекей дъарадып дьюрдим. Бичеечи улус дъёп угар керегинде, бойынын' бичигенин кычырып берер улус бедирейтен' дъан'ду, ол дъарт. Мен кожон'ымды дъазап чийип ала-ла Швабинге апардым, онон' ёскё шибееде произведениенин' дъакшы — дъаманын' аайлап айдып беретен он'ду кижи дъок болгон. Мен озо эмеш айдып береле, карманымнан' тетрадьты кодороло, кычырып берген стихтерим мындый болды:

Карузыган санаамды базынып,
Дъаркындуды ундуурга албадандым,
Ах, Машадан' кыйып,
Дайым дьюрерге санандым!

Мени бактырган онын' кёстёри,
Тудуш менин' алдымда болды;
Ого менин' санаам энделди,
Акту бойымды амырдан' аскырды.

Менин' дъеткеримди билеле,
Сен, Маша, меге килезен',
Бу тюбекке мен алдырала,
Сеге олдьолотконымды кёрзён'.

¹ Сумароков Александр Петрович — XVIII дьюс дылдыктагы орус драматург.

✓ Сен, кандай деп уктын? — Швабриннен' сүрадым, мени кыялта дьок мактаар болор деп иже-
нип, ичимде санандым. Корондузын не деер, те-
гинде кем дьок қылыкту Швабрин менин' кожо-
н'ымды коомой деп дьектеди.

Ненин' учун ондый? — деп, чугуулымды базы-
нып, сурадым.

«Ненин' учун дезе» — ол айтты — «ондый
стихтер, менин' учителим Василий Кирилlyч Тре-
диаковский дин¹ стихтерине тюн'ей, онын' кижи
сююгенде бичиген куплеттери санаама кирет»
деди.

Ол орто Швабрин менин' тетрадымды алала,
кююн кайрал дьоктон' кажыла стихти, кажыла
ёсти қычырып дьектеди, мени сыран'айла корон-
ду электеп отурды. Мен ҹыдашпай онын' колы-
нан' тетрадькамды суура согып алала, бойымнын'
сочинениелеримди качанда ого көргюспезим де-
дим. Ол до кезедюни Швабрин шоодым, ёчёп
айтты. «Сен сёзин'е турганын'ды көргёйисле» —
деди — Иван Кузьмичка ажанар алдында графин
аракы керек болгонына тюн'ей стихтер бичиир
кижиге угар улус база керек. Ол сенин' кару-
зыган санаан'ды айдыжып турган Маша кем бол-
гон? Марья Ивановна эмеш пе? — деди. Ол Ма-
ша кем де болзо сенин' керегин' дьок — деп, чы-
райымды соодоло айттым; — Мен сенен' шююл-

¹ В. К. Тредиаковский (1703—1769) — поэт, кри-
тик ла переводчик, Ломоносовла кожно XVIII чактагы
орус литературанын' төзёёчилдердин' бирюзи.

те де сурабадым, ненин' бодолгон сезингенин' де меге керек дьок.

Ого! дъакшыркак стихотворец дылмарып сю-
юген кайракан? Мен надынын' сюме дьёбим ук:
Сенин' санаан' бар болзо, кожон' ло эмес, ёскё
эп бедире» — деп, Швабрин мени там ачындырыды.

Ол не дегени сударь? Дъартын' айт, — «Кем
дьок айдар. Ол не дегени дезе, Маша Миронова
сеге бозомдо келип дьюрзин деп турган болзо,
сен ондый дъажык стихтер чийгенче ого эжер
сырга сыйлап бер» — деди.

Каным кайнап чыкты. — Сен ненин' учун оны
ондый деп бодоп турун? мэн чугулымды бадыр-
бай турум.

«Ненин' учун дезе, мен онын' кылышк дъан'ын
дъарт билерим» — деп, эрлик каткызын каткы-
рып айтты.

Сен тёгүндеп турун' шилеемир! — деп, ай
дьок чугулданала кыйгырдым, — сен сыран'ай
уялбай тёгүндеп турун' дедим.

Швабриннин' чырайы он'o берди. «Бу сёс сеге
тегин ётпёс» — деп, менин' колымды тын' тудала,
айтты. — «Бис экю согыжар учурлу» — деди.

Дъарады; качанда болзо мен белен! — деп, мен
сююнем айттым. Ол тушта мен оны дъара тар-
тар кююндю болдым.

Мен тургузала Иван Игнатьичке бардым, бар-
зам колында ийнелю отуру: комендантшанын'
дъакылтазынча, кышка белетей кургадатан меш
келер тизип отурган эмдир.

«А, Петр Андреич! — деди, мени кёрёлө — ёрё отуругар! слерди кудай канайып экелди бого? кандый керек болды»? Мен кыскарта Алексей Иванычла ёёркёшкёнимди айып бердим, Иван Игнатьичтин' бойын секундант болорго кычырыдым. (1. Актажарыбыс дегени экю юлдюле согужар эмезе мылтыкла адышарыбыс дегени). Иван Игнатьич менин' куучынымды сок дъан'ыс кёзин тостойто кёрүп алала, кичееп угуп алды. «Слердин' сёзигерле болзо, слер Алексей Иванычты юлдюле ёлдюре сар санаалу, мени дезе керечи эдерге турган аайлу ба? Бу чын ба? Мен слерден сурап турум» деди.

Шакла ондый-дедим. «Кайттыгар слер Петр Андреич! Бу не кылых болор! Слер Алексей Иванычла кыйыштыгар ба? Ондо не бар! Керишкени кижинин' дъаказына дъапшынбас. Ол слерди адылган болзо, слер оны айткылап алыхар; ол слерди дъозюгерге соксо, слер оны кулак тёске дъудуруктайла база бир кулагына соксогор ючинчизин бужулап дъудуруктайла айрылыжа беригер; бис слерди дъётпётштириерин билерипис. Онон' ёскё: бойынын' юрезин юлдюле ёткюре саятаны дъакшы кылых па, мен слерден сурап турум? Дье оны слер ёткюре сайзагар кем дьюк: Алексей Иванычты кудай алзын: мен бойым да ого кююнгербейтем. А, дьеткер бололо, ол слерди юйтеп салза не болор? Ол неге тюн'ей болор? Кем тенек болор деп, мен сурап турум?» — деди.

Адыкту поручиктин' шуюлтези менин' сана-

амды кубултпады. Мен бойымнын' шююлтемди буспас кату санаамды ого айдып бердим. «Бойыгар билигер кёксигерге эбелгенчеле кылыныгар. Мен ого не керек керечи болотом? Ненин' учун? Улус согужар; мен согуң кёрбей дьюргем бе? Кудайга баш, мён шведле, турокло согужарда дьюрдим: Нениле кёргөм» деп, Иван Игнатьич укааркады.

Мен дьюокле арайдан' секунданттын' керегин айдып турдым. Иван Игнатьич менин' куучынмынды чатла билип болбоды. «Бойыгарда — деди. — Мен бу керекке кирижер болзом, служба аайынча Иван Кузьмичке барып угузардан' ёскё, бистин' шибееде казна қергине дъарабас шокчыл кылык табылды деп айдар турум: господин комендант бу керектин' аайына чыгып бир аргазын бедирезин деп сураар турум» — деп Иван Игнатьич айтты.

Мен коркуйла Иван Игнатьичти комендантка айтпазын деп, дъайнап сурадым. Дьюок арайданла дъёпкё кирди; ол айтпас болды, мен сны онон' ары сурабай дъандым.

Эн'ирде, алдында чылап-ок коменданттын' айылында ёткюрдим. Мен Швабринла ёёркёшкенимди билдиртпеске ачык — дъарык сергелен' болорго албаданып отурдым, чаптык эрмек сурак болбозын деп дье мен мындый ок керекке шююшкендери дъаантайын мактанып дьюретен токуна дьюок отурдым. Ол эн'ирде менин' эркелеер, буурсаар қююним келди. Марья Ивановнаны тегиндегизинен' артык дъакшы кёрюп сюrekей сю-

юп турдым. Айса болзо мен оны калганчызын кёрүп отурган борорым деп, санангамда, менин' кёзиме дьараш кёрюнип отурды. Швабрин база ондо келди. Мен оны туура кычырып алала, Иван Игнатьичле куучындашканымды айттым. «Биске секундант не керек? — деп, ол чала кату буюштенип айтты: олоры дьокто согужарыбыс» — деди. Шибединин' дъанындагы кладту аштардын' арыгы дъанында согужарга дьёттёштибис, эртенги күнде эртен тура дьети часта ондо табыжар болуп эрмектештибис. Бистин' куучындашканыбысты сюрекей эптю дьёттёшкёнгө бодойло, Иван Игнатьич сююнген бойынча айтпас болгон сёсти чыгара айдынып ииди. «Мындадан' ондый борор керек; — дъакшы ёён-кыйыштан», дъаман дьёп артык эмей, чек те эмес болзо, кижи кадык болор» — деп, куучынданды.

«Не, не, Иван Игнатьич? — деп, толык дъаар кёзёрлө, төргөлөп отурган комендантша сурады: — «мен дъакшы уқпай калдым» — деди.

Иван Игнатьич менин' чырайымнан' дъаратпай турганымды таныйла, бойынын' айтпас болгон сёзин айдып ийгенин сананаала, айдар каруузын тапай калды. Швабрин ого болужып тууразынан' айтты:

«Иван Игнатьич, бистин' дьёттёшкёнибиске сююнип тур» — деди.

Сен, ёрёкён, кемле ёёркёшкён? — деп, капитанша сурады.

«Бис Петр Андреичле сюрекей дъаан ёёркёжип дьюреле токтогоныбыс» деп, Швабрин айтты.

Ненин' учун?

«Эш керек дъок неме учун? кожон' учун Василиса Егоровна!!

Ёркёжёр, кырыжар сюrekей неме тапкан эмтиригер! кожон' учун!.. кандый кожон' болгон ол?

«Мындый болгон: Петр Андреич бу дъуукта кожон' бичип алала, меге кожон'догон, мен де-зе удура бойымынын' кару кожон'ымды кожон'додым:

Капитаннын' кызы
Тюн оргозында баспазан'...

Кыйыш чыкканы ла ол. Петр Андреич ого ча-ла чугулданган болгон, онын' қийининде кандый-да кижи нени де кожон'дозо бойынын' табы деп билип алала, ойто токтой берди, керек онайдоло божоды».

Швабриннин' уялбас сёзине мен чугулданала арайдан' ла тудундым; дье онын' тоспоктой ко-менданттын' балазын шоотконын' менен' ёскё кижи билбеди; бир де кижи немеге бодободы. Кожон'нон' улам куучын стих чийечилерге кёсти комендант айтканыла ондый чийечилер ончозы коомой аракызак улус болотон, мен стих бичибезим, ол службага дъарбас, онон' бир де тұза болбос деп сюмеледи.

Швабриннын' ондо отурғанына менин' кыртыжым куруды. Мен удавай комендант ла онын' билезиле эзендежип алала дъандым; Дъанып келеле бойымнын' юлдюмди көрдим, учын шин'жи-

ледим, уюктаарга дъадар тужунда мени дьетинчи
часта уйгуссын деп, Савельичке дъакыдым.

Эртөнгизинде молдьюшкон ёйдё мен кладтардын' кийнине барала, ёштююмди сакып турдым. Удаган дъок ол до желди. «Бисти улус кёрөр болор, бис тюргендеер керек» — деп, ол айтты. Бис мундирлибисти чечеле, дъан'ыс камзолду, артып, юлдюлерибисти тудундыбыс. Ол орто кладту аштын' кийининен' кенетийин Иван Игнатьич чыгып желди, беш кирелю инвалидтер којо. Ол бисти комендант дъаар барзын деди. Бис эрик дъок бардыбыс; солдаттар бисти курчап алды; сюреен чимеркеп базып бараткан Иван Игнатьичти ээчи шибееге бардыбыс.

Бис коменданттын' туразына кирдибис. Иван Игнатьич эжикти ачкан бойынча, кёэрёгён аясту айтты: «Экелдим!». Бистин' Василиса Егоровна уtkуп алды. Дье кайракан! Бу неге тюн'ей? кайгакан? не болгон? бистин' шибееде ёлтурюжерге! Иван Кузьмич олорды тургузала арестовать этсин! Петр Андреич! Алексей Иваныч! юлдюлеригерди бери беригер, беригер, беригер. Палашка бу юлдюлерди чуланга апарып сал. Петр Андреич, мен сени мындый болор деп санабадым. Уйалар аайын' бар ба? Алексей Иванычка не болзын, ол кижинин' тынына дьеткен учун гвардиядан' чыгарташкан, ол кудайга бютпей дъат; сен канайып калдын'? база ого тюн'ейлежерге санандын' ба?».

Иван Кузьмич бойынын' эмегенинин' сёзине дьеткил дьёпсинип айдып турды. «Сен, бери ук

уул, Василиса Егоровнанын' сёзи чын дьолдү. Военный закондо юлдюлөжип согужатан кылъкты торт токтоткон. Онойып турганча Палашка бистин' юлдюлерибисти алала, чуланга апарып салды. Мен сыран'ай токтоныгып болбой каткырдым. Швабрин сыркыны кату бойынча туре. «Мен слерди канча кирелю кюндюлөп те дьюрген болзом айдайын деп, ол кату бюдюштенип капитан-шага айтты, — слер бисти бойыгардын' судла судтаар деп тегин дьеरге дьобобогор. Бу керекти Иван Кузьмич бойы билер учурлу: бу онын' кереги» — деди. — Эә, чаалда ёрёкён! эмеген ёбёгён улустын' тыны — дъажы эди каны дъан'ыс эмес пе? Иван Кузьмич! Нени сакып турун? Тургузала бу экюди эки башка толыктарга отургузала калаш ла суудан' ёскё неме бербезин, дьюолгектери чыксын; юзери отец Герасим олорго эпитимия салзын, кудайга бажырып, килинчеги-нен' айрылгылазын, албатыдан' кемзингилезин деп, комендантша адылды.

Иван Кузьмич, канайып эдетенин' билбей барды. Марья Ивановнанын' чырайы куп-куу турды. Бир эмештен' тюйменинин' эрчими ётти: комендантша энчигип Швабринла мени окшоныштырды. Палаша бистин' юлдюлерибисти ойто экелип берди. Бис коменданттын' айылынан' дьёлтёшкён аайлу чыктыбыс. Иван Игнатиич бисти юйдешти. Слерге уят эмес пе, айтпас болуп сёзи-герди береле, комендантка не керек угустыгар? — деп, мен чугулданып айттым. — «Кудайдын' алдында мен акту, Иван Кузьмичке неме айтпа-

дым — деди; Василиса Егоровна менен' ончо-
зын мекелеп угуп алган. Ол бойыла комендант
дъокко керекти башкарған. Дье кем дъок амыр
ёткёнине кудайга ба» деди. Ол онайып айдала,
айылы дъаар басты. — Швабрин ла мен экюден'
экю артыбыс. — Бистин' керегибис бу бойынча
божобос — деп, мен айттым. «Онызы дъарт» —
деп, Швабрин айтты; — «Слер кюркет сёзюгер
учун меге акту бойыгардын' каныгарла тёлөёри-
гер; дье, байла бисти улус карулдаар болор.
Тоолу қюнге бис танытпай билдирибей дьюрер ке-
рек. Эзен болзын'!» — дедеи. — Бис экю бир де
неме болбогон немечилеп айрылышбытыс.

Комendantтын' айылына келеле, мен алдында-
гы темикен аайынча Марья Ивановнанын' дъаны-
на отурдым. Иван Кузьмич юиде дъок болгон;
Василиса Егоровна айыл ичинде ижин башкарып
божобой турган. Бис экю араайын кучындажып
отурдыбыс. Марья Ивановна чала дъажыган ая-
сту менин' Швабринле ёёркёшкён керегинде он-
чо улуска тюймеең эткенибисти куучындады.
«Мен слерди юлдюле согужарга турганыгарды
угала аайы дъок коркыдым. Эр улус кайкамдь-
ык! Эш керек дъок, неделе бажында ундулуп
калар эрмек учун, олор юлдиле кезижерге туар,
тынынан' болгой, адын сананбас, карузыган улу-
стын' амыр дьюримине килебес. Дье мен слерге
бюдюп турум, слер баштаган эмес. Ёёнди дъарт-
ла Алексей Исаныч баштаган» — деди.

Ненин' учун ондый деп бодоп туругар Марья
Ивановна?

«Тегинле... ол элекчи, каткычы! Алексей Иванычты мен сююбей дъадым. Ол менин' санаама сыран'ай дъарабай дъат; қайкамдык: мен дезе ол менин' бойымды база менчилеп ок дъаман кёрзин деп сананбай дъадым. Ол меге коркушту эби дъок болор эди».

Слер бодогондо кандый, Марья Ивановна? слерге онын' санаазы дъедип турган ба?

Марья Ивановна түктүралала, қызара берди «мен бодозом санаазы дъедип дъат ошкош» — деди.

Ненин' учун слерге онойып билдирет? «Ненин' учун дезе ол мени кудалаган» — кудалаган! Ол слерди кудалаган ба? качан?

«Былтыргы дылда кудалаган. Слерди келерден' озо эки ай болгон болор».

— Слер барбадыгар ба?

«Бойыгар кёрюп дъадыгар ийне. Алексей Иваныч керсю де, угы-тёзи де дъакшы, дъёёжёзи де бар дье мечетке кирерде албатынын' кёзинче окшоныжарын санангамда... качанда болбос! кандыйда дыргал болзо керек дъок!» — деди.

Марья Ивановнанын' куучыны менин' кёстёrimди ачты, мен кёпти билип алдым. Швабринга барбаган учун, оны ёштейлө шоодып айтканын дъарт билдим. Ого юзери бис экюдин' бойы-бойыбыска карузыжып дьюргенибисти ол дъарт ла таныган, бисти бойы-бойыбыстан' ырадарга албаданган. Онын' электеп каткырган қылыгы ордына ажындыра шююнип алган шоктогон қылык болгонын билип алган сон'ында бис экюдин' ёёркёшкөн сё-

сёстёри там дье斯基нчилю билдириди. Ондый шокчыл копчы кижини юредери дьок эдери, менин' дьюрегиме там тын'ыда эбелди, мен эптю қюн сакып дьюрюм.

Мен узак та сакыбадым. Эртенгизинде мен элегия бичип рифма сакып, перомнын' учун тиштеп отурзам, Швабрин менин' көзнёгимнин' алдына келеле токылдадып ийди. Мен перомды салып койоло, юлдюмди алып чыктым. «Незин узадар» — деп, Швабрин айтты: — «Бисти кижи кёрбёгён. Суу дъаказына баралы. Ондо биске кижи чаптык этпес» деди. Бис унчукпайла бастыбыс. Кадалгак дьолло суу дъаказына тюжюп алала, юлдюлерибисти уштуп алдыбыс. Швабрин менен' артык таскамыр болгон, мен дезе, онон' кючим артык дъалтанбас. Мосье Бопре алдында солдат болгон учун, мени фехтованиеге эбеш юредип койгон, ол меге туга болды. Швабрин мени немеге бодобогон болгон. Бис бойы-бойыбыска неме тийдирбей узак туруштыбыс; учында Швабриннин' коомойтып турганын кёрёлө, мен оны тын'ыда кыстал, сууга кийдирерге дьеде бердим. Кенетийинле менин' адымды адап кыйгырган кыйгы уктым. Мен кая кёрдим, Савельич кадалгак дьолды тёмён дьюгюрип келеткени кёрюнди... Олло тушта менин' он' дъардымнын' алды орто, тёжиме неме кадалганы билдириди мен дыыгылала билинбей калдым.

V-чи г л а в а

СЮЮШКЕНИ

Қачар дьюстю дъараш қыс!
Дъашта кижее барбазан';
Ада энеден' суразан',
Ада энеден' угы-тёзин'нен';
Сен қыс керсю сагыш дъуунзан',
Керсю сагыш индье-кондьодон'.

Албатынын, кожон'ы

Менен' артыкты тапсан' ундуулар,
Менен' адакты тапсан' эзелер.

База

Болгонып келеле, мен бир канча аайланнып болбой дъаттым, не болгонын база билбес. Мен таныбас горницада орыннын' юстюонде дъадырым, дъаан уядап калган эмдириим. Менин' алдымда, колында свечилю Савельич туру. Кем де менин' дъардымды, тёжимде тан'ынган ороошкындарды чеберлеп чечип дъат. Менин' санаам эмештен' дъартала берди. Менин' согышканым санааама кирерде, шыркалаткан турум деп, билип алдым. Ол орто эжик чыкрап ачылды. «Дье, кандый?» — деген шымыранган юн угулды, ол юнди угала бастыра бойым тыркырай бердим. — Бир ле креэзинде — деп, Савельич юшкюреле айтты; —

бежинчи кюн тудушла санаа дьок дъадыры — деди. Мен ан'данарга санандым, болуп албадым. — Мен кайда? мында кем? — деп, албаданып унчуктым. Марья Ивановна орынымның дъанына келеле, менин' юстюм дъаар эн'ейип кёрди. «Не? Кандый дъадырыгар?» деди. — Кудайга баш, кем дьок деп араай айттым. Бу слер бе Марья Ивановна? Меге айдыгар... онон' ары эрмектенерге чыдалым дьок болордо, унчукпай дъада бердим. Савельич кышкырып ииди. Чырайы дъарып сюгюне берди. «Он'донды! он'донды! — деп катап-катап айдат. «Дъаячы кудай сеге алкыш дъетсин! Дье, ёрёён, Петр Андреич! Сен мени коркышту коркыттын! дъен'ил бе? бежинчи сутка!»... Марья Ивановна онын' куучынын юсти. «Оныла кёп куучындашпа Савельич» — деди. — «Ол эмди тургуза кюч дьок» — деди. Ол чыгала, эжикти араай дъаап ииди. Менин' сагыжым булгалып чайбып турды. Айдарда мен коменданттын' айылында болуп турум, Марья Ивановна мени кёрөргө келий дьюрди. Мен Савельичтен тоолу сурак сурап угарга санандым, ёбёгён бажын дъайкап кулактарын бёктёй тутты. Мен ого кыртыштанала, кёстёrimdi дъумуп иидим, удан ган дьок уюктап калдым.

Уйгунып келеле Савельичти кычырдым, онын' ордына менин' дъанымда турган Марья Ивановнаны кёрдим; ол эрке дъарашиб юнле мениле эзен-дешкени угулды. Ол орто мен сюгюнгенимди тегин тилле айбып болбос кирелю болды. Мен онын' колын алала, дъапишина тюштим, кёзимнин' дъа-

жы тёгюле берди. Маша колын албай туру... кенетийин ле онын' эрдичеги менин' дыагыма тыйди, меге онын' окшонгонынын' изюзи билдириди. Бастыра эдиме от дьюгургендий болды. Эрке дъакшы Мария Ивановна деп мен айттым, менин' эжим бол, меге ырыс бер. Ол санаа алынды. «Кудайдын' учун токынап алыгар деп, колын менин' айрып алала айтты. — «Слер эмди тургуза дъазылбаганыгар: шырка ойто ачыла берер. Менин' де учун болзо бойыгарды чеберлегер» — деди. Ол куучынды айдала дьюре берди, мен дъаан дыргалда сююмчилю арттым. Сююнген ырызым мени тындандырды. Ол менин' болор! Ол мени сююп дьат! Бу сююнген санаам бастыра бойыма дайылды.

Онон' ло бери мен час сайын там ла дъакшы болуп дъазыла бердим. Мени полковой цирюльник эмдеп турган, ненин' учун дезе шибееде, онон' ёскё эмчи дьок болгон, кудайга баш, карын ол укааркабайтан болгон. Дыш болгоным база айландаира ар-бюткен природа менин' дъазыларыма тюрген дьетти. Коменданттын' билези кёдрези мени кичееди. Марья Ивановна менин' айрылбас болды. Бир эмеш эптю келижерде, мен дьетире айдылбаган эрмегимди айдындым, Марья Ивановна чюми дьоктон' дъазап угуп алды. Ол артык эрмеги дьоктон' меге карузынганын дъартын айтты, ада энези онын' ырызына сююнер деди. «Дъакшы санан» — деп, юзери айтты: — Сенин' ада-энен' дъанынан' буудак болбос — по?». Мен санандым. Энемнин' карузына дъарт

иженип турдым; адамнын' кылышк дъан'ын санаазынын' катузын дъарт билип, ол менин' сююгениме дъаан килебес дъаш баланын' баштак чайбу^л санаазы деп шююрин мен билдим. Мен ол шююл-тelerимди Марья Ивановнага дъартын айттым, адама канча ла жирелю эптю бичик чийип алкыш сураарга сананып алдым. Мен письмомды Марья Ивановнага кёргюстим, ол оны сюрекей эптю дъакшы шююлтелю деп кёрёлө, бар дъок дьюре-гиле, сююген санаазыла аай болор деп бүдюп, иженип дьюрди.

Мен дъазылып келеле, баштапкыла күндерде Швабрин ле дъётштим. Иван Кузьмич менин' согуш чыгарганымды эзедип айдып дьюрди: «Эх, Петр Андреич! сени эмеш туюк дье^тге отурғызар керек болгон, дье онызы да дъокко буруун'ды алындын'. Алексей Иванович дезе аштын' магазининде бёктю отуруп дъат, юлдюзи Василиса Егоровнанын' колында, зомоктоп кой-гон дъадыры. Ол эмеш кемзинзин, сананзын» — деди. Мен ол тушта сюрекей ырысту, сююнип дьюрген тужум болгон, онын' учун менин' дьюриме ёч-ёён дьюрер дье^т дъок болгон. Швабринди божотсын деп сураарымда, дъымjak буурлу комендант, бойынын' эмегенинен' дъёпгю божодочы болды. Швабрин меге келди; бистин' ортобыста ёён чыканына сюрекей ачынып, кемзинип турды; айландыра бойы бурулу болгонын билинип, дъаманымды таштазын, ончозын ундуп салзын деп, сурады. Мен бүдерде, ёч куубас кижи учун, бистин' ёёркёшкёнибисти де, онон' ал-

ган шыркамды да, ак санаамла таштадым. Онын' шоктоп, табарып айтканын, мен бодозом, ол адыр-каган да, бойынын' сююген санаазын дъектеткен де болгон, онын' учун ырыс дъок ёчтюоме ки-леп, дъаманын таштадым.

Удаган дъок мен дъазылдым, бойымнын' квартирама баргадый болдым. Ийген письмого ойто кару келерин сюреен сакып турдым, аай болорына иженбей, ажындыра санааркабаска кичееп дьюрдим. Василиса Егоровна ла онын' ёбёгёнине мен дъартын айтпагам; дье олор менин' кудалаганыма кайкабас болгодый. Мен де Марья Ивановна да, санаабыс дъедишкенибиsti олордон' дъажыrbай турганыбыс, олор дъёбин берерине ажындыра иженип дьюрдибис.

Бир күн эртен турал Савельич колында бичиктю меге келди. Мен оны капшай ла алдым. Адрес адамнын' колыла бичиген эмтири. Онон, улам мен адзыкту керекке белетенген аайлу болдым, тегинде болзо, меге письмоны энем бичийтен, адам дезе учында тоолу сёс бичийтен болгон. Письмоны ачпай узак отурдым, «Менин' уулым» Петр Андреевич Гриневко, Оренбургский губерния Белогорский кресть деп, тыштында кёкюдинип бичигенин катап-катап кычырдым. Мен бичиктин' почеркten' (чийюзинен'), адам кандый санаалу бичигенин билерге, танырыга кичееп отурдым; учындала ачтым, баштапкыла строчкаларынан' керек кёрмёскё дё дъарабас болгонын кёрдим. Письмодо бичилгени мындый:

«Менин' уулым Петр! сен бистен' Марья Ива-

новнаны, Мироновтын' балазын аларга ада — энен'нин' алкыжын, дьёпин сураган письмоп'ды бу айдын' 15-те алдыбыс, мен сеге алкыш, дьёп берерден' болгой, карын сеге дъедип алар санаам бар, сенин' кылыгын' учун сени, баланы чылап дъакшы юрдерге санангам, сенин' офицер дъамын'ада килебей: сенин' кылыгын'ды кёрзё, юлдюлю дьюрерге дъеткелек эмтирин', юлдюни тёрёл ороонын корулаарга берип дъат, база сен ошкош бажы-учы дъок немеле юлдюлещин деп берген эмес. Тургузала Андрей Карловичке письмо бичиirim, сени Белогорский шибееден' урада, ёскё дьерге, кёчюрзин деп, сенин' тенегин' чыксын деп, сураарым. Энен' юлдюлежип согышканын'ды, шыркалатканын'ды угала оорый берди, эмди де дъадыры. Сенен' не болор? Сени тюзелзин деп, қудайга бажырып сурап дъадым, ондый улу быян берилерине иженбей де турзам, сурап дъадым.

Сенин' адан' А. Г.»

Бу бичикти кычырала, эки башка санаа санадым. Адамнын' кысканбай бичиген кюркет, кату сёзине мен ачындым. Марья Ивановнаны эш немеге бодобой бичигенин, дъарбас, тескеери кылышка бододым. Мени Белогорский шибееден' кёчюретенин санангамда коркорым келди, ончозынан'ла коомой санааркаганым — энемнин' оорузы болды. Мен Савельичка коркышту чугулданып турган, менин' согушканымды ада-энеме ол дъетирген болор деп, шуюдим. Комната-

нын' ичинде ары-бери телчиp турала, Савельич-
тин' алдына туруп алала, кадай кёрюп айттым.
«Сенин' керегин'де мен шыркаладала, бир ай
ёлюмтик дъатканым сеге ас туру; сен менин'
энемди ёлтюрерге сананган турун'. — Савельич
дъалкынга соктыргандый болды. «Калак, ёрё-
кён» — деп, арайла ыйлабай айтты, — «нени ай-
дазын'. Сенин' шыркалатканын'a мен буруулу
ба? кудай кёрюп туру, мен сени Алексей Ива-
нычтын' юлдюзинен', бойымнын' тёжим ле бёктёп
аларга дьюргем! Шилемир карыганым чаптык эт-
кен. Сенин' энен'e мен нени эттим?» — Сен нени
эткен? — деп, мен каруумды айттым. — Мени
сайгактап бичик берзин деп, сени қем айбылаган?
Сени меге шпион эдип тургускан ба? — дедим.
«Мен? сени сайгактап бичик бергем бе? — деп,
Савельич ыйлап каруузын айтты. — «Ээ, кудай,
тен'еридеги каан!

Айдарда барин меге не деп, бичигенин кычы-
рып кёр: менин' сайгактаганымды онон' кёрё-
рин'» — деди. Ол орто, ол карманынан' письмо
чыгарды, мен онон' мындый сёс кычырдым:

«Уят сеге, карыган ийт, сен менин' берген кату
дъакылтамды тоободын', менин' уулымнын' Петр
Андреевичтин' кылыгын меге угуспадын', туура
улус онын' кылыгын угускадый болды. Сен бой-
ын'нын' керегин'ди, господаларын'нын' дъакылта-
зын снойып бюдюретен' бе? Мен сени, карыган
ийтти дъажырган учун, дъаш кижиге бош бер-
ген учун чocco җабырарга ийерим. Мен сеге дъа-
карып турум, бу бичики алган ла бойынча, меге

каруун бер, эмди кандый дьюю, дъазылды деп меге бичип тургандары чын ба, дъарт дъазылган ба, кажы тужуна шыркалаткан, шырказын дъакшы эмдеген бе».

Савельич акту болгоны дъарт, мен оны тегин
ле серенип ачындырган болым. Мен, дъаманым-
ды таштазын деп, сурадым, дье, ёбёённин' ко-
мыдалы тын' турды. «Менин' дьюрген дьюримим-
ди» — деп, ёбёён комыдады; — «господалар-
дан' алган кайралым бу тур! мен карыган ийт,
мен чочко кабыраачы, мен ок сенин' шыркан'
учун бурулу турум? дьок, ёрёён Петр Андреич!
мен эмес, шилемир мусье ончозына бурулу: те-
мир тишле сайыжарга, калып чыгып, содон' доп
турага ол сени юреткен, сайышканын'нан', калы-
ганынан' дъаман кижиден', дъеткерден' айрылар
неме чилеп! Артык акча чыгарып, мусьени дъал-
даарга не керек болгон!»

Айдарда, менин' кылтыгымды адама дъетиреге
кем кичеңген болотон? Генерал эмеш пе? Дье,
ол мени кичеебес, керексинбес аайлу болгон;
Иван Кузьмич дезе ол керектү угузатанын керек-
сиведи. Мен алан' кайкадым. Сезик Швабринде
болды. Ол не дезе, мени шибееден' ырадарга, ко-
мendantтын' билезинен' айрыырга дъан'ыс ла ого
керектю болгон. Бу керектерди ончозын угузарга
Марья Ивановнага бардым. Ол мени кирнестеде
уткуп алды. «Бу слер кайтканыгар не болгон?» —
деп, мени көрөлө айтты — «Слердин' чырайыгар
коркушту куу эмдир! — Бастыра керек юрелген,
божогон! дедим, адамнын' письмозын бердим»

Онын' чырайы база кугара берди. Кычырып болжойло, тыркырап турган колыла письмоны меге ойто берди, юни тыркырап айтты: «Менде конок салым дъок туру... Слердин' төрөгөндөригер мени бойымнын' дъуртына кошпоско турган эмтири. Кудайдын' салымынча болгой! Биске не керегин, не боловын кудай бистен' артык билер. Канайдар да арга дъок, Петр Андреич дъан'ыс слер де ырысту болыгар...» деди. «Ондый болбос! — деп, онын' колын тудала кышкырдым, сен мени сююп дъадын'; мен неден' де дъалтанбас. Сенин' ада-энен'нин' будуна барып бажыралы; олор дъакшы улус, кату санаалу эмес, дъакшыркабас... Олор биске алкыжын берер; бис менчетке кирип ала-рыбыс... онон' ары бис адамды дъайнап, бажырып сурап аларыбыс, иженип турум; энем биске болужар; ол чутгулын таштаар...».

«Дъок, Петр Андреич» — деп Маша айтты — мен сеге, ада-энен'нен' алкыжы дъокко барбазым. Олордон' алкыш дъок болзо, сен ырыс дъок боловын'. Кудайдын' табы болгой. Сеге эш болгодый ёскё кижи таап алзан' — кудай ырыс берзин слерге. Петр Андреич, мен слерге, слердин' экилегердин' учун...» Ол орто ыйлайла менен' барды; мен ээчиде айылга кирерге турала, кирер чыдалым дъок болордо, дъана бердим.

Мен ал-санага тюжюп, санааркап отурзам, кенетийин Савельич келеле айтты: «Кердин' бе, ёрёён» — деп, меге бичип койогон бир лист чаазын береле айтты; — «Кёрёлик, мен бойымнын' баринимди коптогом бо, адalu уулдын' ортозын

ыраштырарга санангам ба. Мен онын' колынан' бичики алдым: Ол Савельичтин' адама берген карузы эмтири. Ол бичикте айдылганы сёстён' сёскё мындый болгон.

«Государь Андрей Петрович, кайралду бистин' адабыс! Слердин' кайралду письмогорды мен алдым, слер меге, бойыгардын' кулыгарга чугунданып, господаларын'нын' дъакылталарапи бюдюрбей турун' деп бичип дъадыгар; — мен дезе, карыган ийт эмес, слердин' уккур кулугар, слер господалардын' дъакаругарды угуп дьюрюм, качанда болзо чындык, чек дьюргем, бажым кажайганча дьюрюп келдим. Мен Петр Андреичтин' шыркаплатканын бичибегеним не дезе, тегин дьеरге, слерди коркытпаска санангам, бистин' энебис, барыня Авдотья Васильевна тегин де коркытганын' оорүй бериптири, мен онын' су-кадык дьюрерин сурал, кудайга мюргюп дъадым. Петр Андреичтын' шырказы он' ийинин' алдында, тёжинде болгон, шырказынын' терен'и бюдюн дъарым вершок, ол коменданттын' айылында дъаткан, оны бис сууын' дъаказынан' экелип салганыбыс, оны мындағы цирюльник Степан Парамонов эмдеген, Петр Андреич, кудайга баш кадык дьюрю, онын' дьюрюминде дъакшыдан' ёскё неме дьюк. Командирлер угуп дьюргемде, ого кару эмтири; Василиса Егоровна оын ёзёгинин' чыккан балазына тюн'ей бодоп дъат. Дье ол ондый дъарамаска кирген де болзо, оны бурулаарга болбос, ~~от~~ тёрт тё таманду болзо бюдюрилип дъат. База слер

мени чочколор кабырарга ийерим деп бичигени-
гер, ийер болзо ийзин, слердин' бариннин' табы
болзын. Эмди кулын мен бажырып дъадым.

Слердин' чындык кулыгар
Архип Савельев».

Дъакшы кылыкту карыган ёбёгённин' бичигин
кычырарда каткымды токтодып болбой, каткы-
рымзып турдым. Адама кару бичиир чыдалым
дъок болды; энемнин' санаазы токынадарга, Са-
вельичтин' де письмозын мень болорзындым.

Онон' бери менин' дьюрюмим башқалана бер-
ди. Марья Ивановна менило эрмектешеске ал-
баданып дьюрди, тудуш ла менен' кыйып дью-
рер болды. Коменданттын' айылы менин' санаа-
ма соок билдирип турды. Эмештен' мен айылым-
да дъан'ыскан отурага юренип алдым. Василиса
Егоровна баштап мени онын' учун айдып тура-
тан болгон, дье онын' кийининде кедер болгоным-
ды кёрёлө, унчукпай барды. Иван Кузьмичле
дьюокле служба дъанынан' керек борордо, дъолы-
гыжып дьюрдибис. Швабринле мен каа-дъаала
дъолыгыжып дьюрдибис, ол мени каран ёчтөп
дьюргени танылу болды, онон' улам, мени коп-
тогонын сезинерим тын'ыды. Менин' дьюрюмим
бойыма уур боло берди. Мен эш неме этпей,
албатыдан' койдыгып, дъан'ыскан дьюргенинен'
улам, ал-санаага тюжюп, санааркап дьюрер
болдым. Мен алдынан', улуска дъуукпай дьюре-
римде, менин' сююгеним там тын'ып частан' час-
ка тамла уур болуп турды. Бичик кычырары, би-

чири, кююниме тийди. Мен'ин' санаам қыскарды, туюктанып дьюрдим. Менин' эмезе сагыжым чыгар, эмезе аракыга кирер болорым деп, коркып дьюрдим. Дьок дьеңден' түймөен чыгарда, ол менин' дьюрюмиме дъаан учурлу болды, менин' санаама дьарамыкту болды.

31/1-492.

VI-чи г л а в а
ПУГАЧЕВЩИНА

Бис, қарыган ёбёгён'дёр, айдарыбысты,
Слер, дышауулдар, уугар.

Кожон'

Мен бойым кёслө кёргөн, тюймеееннин' учурин
айдардан' озо, 1773 дыылдын' учы дъаар, Орен-
бургтын' губерниязы кандый аайлу дъатканын
уч баш айдар турум.

Бу дъаан, дъайым губернияда, канча дыозюн
башка сёёктю албатылар кёп дьуртаган болгон,
олор орустын' каанына дъууктала баккан. Олор-
дын' дъаантайын тюймейтени керегинде, кату
кылыштары учун, законго таскабаган учун, баш-
кару олорды тудушла кату тудуп, сыныктырга-
дый керек болгон. Шибеелерди, эптю дье¹рлер
талдал, кёп дъаны озодон' Яиктин' дъакала-
рына дьуртаган казактар кёп дье¹рлерге эткен
болгон. Яиктин' казактары дезе, ол, губер-
дин' амыр-энчю дъадарын корулайтан бойло-
ры, бу губер ичинде, бир канча дыылдан' бери
тюймеең чыгаргылап, башкаруга амыр бербей,
ижемчизи дъок албаты боло берген болгон. 1772
дыылда олордын' тёс городында тюймеең чыккан.
Ол тюймеең, генерал-майор Траубенбергтин', че-

рёни катулап колго тударга катулаганынан' улам башталган болгон. Ол тюймеең түштә казактар Траубенбергти ёлтурғилеген, бойлоры билинип башкару түткан, каанның башкарузы қамыкты катулап, сюрекей казыр тудуп, ол тюймееңди баскан болгон.

Бу тюймеең, мен Белогордский шибееге келерден' эмешле озо болгон. Ончоло амыр болгон эмезе билдиргени ондый; бийлер, дъан'ыдан' тюймеең эдерге эптю ёй сакып турган, ичинде ёчтю мекечи тюймеечилердин' дъалынып, кемзингенине ёйинен' ёткюре дъен'ил бюдюп, иженип отура бергендер.

Эмди бойымның' куучыныма барып дъадым.

Бир күн эн'ирде (1773 дылда октябрьдын' баштапкы күндеринде болгон) мен 'айылымда дъан'ыскан, кюски салкынның' сыгырузын угуп, көзнёттөн' чыгара айдын' дъанынча кёчюп дъаткан булуттар кёрюп отургам. Коменданта мени бойына алдырган элчи келди. Мен тургузала бардым. Комендантта Швабрин, Иван Игнатич, казак урядник отургандар. Комнатада Василиса Егоровна да, Марья Ивановна да дьюк болгон. Комендант мениле эзендежерде, чырайы оның' санааркаган бюдюштю кёрюнди. Ол эжигин дъаап алды, ончобысты отургысты, дъан'ысла казак урядник эжик дъаар бут бажына туру, карманынан' бичик алыш, биске айтты: «Господа офицерлер, учурлу солын табыш бар! Генералдын' бичигенин угугар» — деди. Ол орто очказын кийеле, кычырганы мындый болды:

«Белогорский шибееин¹ комендантына, господин капитан Мироновко.

«Д ы а ж ы т т у»

Бу бичикле слерге билдиритип турум, каруулдан² качкан доннын³ казагы, раскольник Емельян Пугачев, ёлгён император III-чи Петрдын⁴ адын аданып алала, шокчыларды дъурпа алала, Якитин⁵ деремнелеринде тюймеең чыгарды, эмди тургуза бир канча шибеелер алыш тоноды, камыкты ёлтюрип, кырып дьат. Онын⁶ учун, бу бичикти алзагар, слер, господин капитан, тургузала кичеенип, ол айдылган шокчыл, самозванец слердин⁷, шибеегерге дъууктаза, удурлажарга белетенигер, кючюгер дьеткедий болзо, оны торт дъок эдер өбин бедирегер».

«Кичеенип, белетенигер!» — деп, очказын чечеле, чаазынды бүктей тудала, капитан айтты. — «Уксан⁸ сен оны, айдарга ла белен. Шокчыл кючтю болор; бисте дезе, дьюс одус ла кижи, казактардан⁹ башка, олорго иженерге болбос, коомой, сен ого ёёркёбё Максимыч (урядник, каткырымзыды). Канайдар база, господа офицерлер! Кичеемел болыгар, каруулдарды тургузыгар, түнде дьюрер каючылар белетегер; килип табаргажын, эжикти (шибееин¹⁰ эжиги) бёктейлө, солдаттарды алыш чыгыгар. Сен, Максимыч, казактарын¹¹ды дъакшы кёр. Пушкины шин'жилеп кё-

¹ III-чи Петр (1728—1762) орус каан.

рёлө, дъазап арчызын. Неден' де артык кичеейтени, бу қуучынды дъажытту эдер, шибеедеги улустан' бир де кижи ажындыра билбезин» — деди.

Бу дъакылталарды береле, Иван Кузьмич бистерди таркатты. Мен Швабринле кожо, бу уккан керекти қуучындашканча чыктыбыс. — Сен бо доорын'да кандый, бу керектин' тюби канайта божогой не? — деп, мен сурадым. «Кудай билер, кёргёйибис. Эмди тургуга сюrekей коркышту неме дъок. Айса болзо...» деди. Ол орто санды, туюксынып турала, француз кожон' сыгырып база берди.

Бис канайтада кичеенип, дъажырып та турзабыс, Пугачевтын' келип дъаткан керегинде солун табыш шибееге текши дъайылды. Иван Кузьмич эмегенине кандый да кару болзо, ак дъарыктын' юстюонде нениде берзе служба дъанынан' дъажытту эрмекти ого айтпас. Генералдан' письмоны алала, ол сюrekей эп-сюме таап, Василиса Егоровнаны отец Герасимге ийген, ол Оренбургтан' жандый да сюrekей солын неме угала. бир де кижиге айтпай, дъажырып туру деген. Василиса Егоровна тургузалаabyстын' эмегенине барып айылдайтам деген, Иван Кузьмичтин' дъёбинчө Маша эрикпезин деп, кызын кожо апарған.

Иван Кузьмич, алдынан' бойы ээзи болуп артала, тургузала бистерге элчи ийген эмтири, Палашканы эрмек тын'дабазын деп, чуланга бёктёп салган.

Василиса Егоровна, абыстын' эмегенинен' эш неме угуп болбой салала дъанып келди, угар болзо, ол юйде дъок тужунда Иван Кузьмичте дъуун болгон, Палашка дезе, чуланда бёктө отурган. Ёбёгёнике мекелеткенин сезип ийеле, оны шылай берди. Иван Кузьмич дезе, табаруга белетенип алган. Ол эмеште дъалтанбай, бойыны' дъилбиркек эжизине чын ла айдып турган чылап, эрмегин айдып турды: «Бери уксан', энебис, бистин' қадыттар пеккелерине салам одырар кылык тапкан; саламнан' улам ёрттө чыгар магат дъок, дъеткерлю учун, мен қадыттарга салам одырбазын, пеккелерине будак ла дъадык салзын деп, кату дъакару бергем» — деген. — Палашканы не керектю бёктёгён? — деп, комендантша сурады. — Бараксан, кызычак, бис дъанып келгенче ненин' учун замокту чуланда отурган? — деди. — Иван Кузьмич ондый суракка белетенбegen учун, **У**ан'казы азала, сан' башка неме куучындады. Василиса Егоровна бойынын' эжинин' мекезин дъарт жёрди; дье, ошкошло онон' он'ду неме угуп болбозын билеле, шылууды токтотты, Акулина Памфиловна огурчынды тузар да качан да билбegen, дъан'ы сюмелe тузап дъатканын, куучындады. Тюнюнеле Василиса Егоровна уюктап болбоды, онын' эринин' бажында, ол билбес учурлу, кандый сагыш бар болгонын шююнип, чат ла тапады.

Эртенгизинде Василиса Егоровна церквeden' дъанып клееделе кёрзё, Иван Игнатьич пушканын' ичинен', балдардын' сугуп койгон эски бёс-

тәр, оок таштар, тапкайлар, кажыктар, кандыйла дьюзюн чөптөр чыгарып дьатканын кёрди. «Бу дъууга белетенген неме ошкош, кандый аайлу болотон?» — деп, комендантша сананды; — «кыргыстар дъуулап келерин сакып туру эмеш пе? Дье Иван Кузьмич, ондый болор болбос керекти менин' канайып дъажырар болды?» Ол энчикпей, юй кижинин⁵ дъилбиркек, опсыркак кылыгына дъен'дирип, бир аайына дъедерге, Иван Игнатичти кычырды, онон' дъажытту эрмекти эбиртип угарга сюмеленди.

Василиса Егоровна озолоп ого хозяйство керегинде тоолу эрмек айтты, бурулу кижи санаа алынбазын деп, дъаргычы ёскё эрмекти эбиртип сураганына тюн'ей болды. Онын' кийнинде эмеш турала, улу тынып, бажын дъайкайла айтты: «Ээ, кудайым! Кандый коркушту солын табыштар угулды! Ол учында не болгой не?» — И, энебис! деп, Иван Игнатьич айтты. — Кудай быянду: солдаттар бисте дъеткил, тары кёп, пушкины мен арулап салдым. Пугачевко кайрал берерге кючибис дъедер болбай, кудай бербезе, чocco дъибес! деди.

«Пугачев деген кандый кижи ол?» — деп, комendantsha сурады.

Ол орто Иван Игнатьич болгобой дъажытту сёсти чыгара айдып салганын билеле, тилин тиштенип алды, дье, бирле айдылган, кайдарда арга дъос болды. Василиса Егоровна бир де кижиге айтпас болуп, ёбёгённөн' ончозын дъеткил угул алды.

Василиса Егоровна сёзине турды, бир де кижи-
ге айтпады дъан'ыsla абыстын' эмегенине айткан,
ого до айтпас эди, абыстын' уйы дъалан'a чы-
гып дьюрген, айдарда, шокчылардын' колына
кирбезин деп, арга дьокто айткан.

Удаган дьок Пугачев керегинде ончозы текши
куучындажа бердилер. Эрмек дыэзюн башка
болгон. Комендант урядники ииди, дъуугындагы
деремнелерди, шибеелерди ончозын дъазап шин'-
жилеп кёрюп келзин деп, дъакылта берди. Уряд-
ник эки коноло ойто келди, чёлдё шибееден' ары
алтан беристе кирелю дьеरде кёп оттор кёргё-
нин, башкирлерден', аай дьок кёп черюю келип
дъатканын уккам деп, айдып келди. Ондый да
болзо, ол бир де дъарт неме айтпады, онон' ары
баарга коркугам деп куучындады.

Шибеедеги казактардын' ортозында туймеең
иile таныла берди; олор оромдордо канча кижи-
ден' чук дъуулып, араай эрмектежеле, драгунды,
эмезе гарнизоннын' (шибеенин') солдадын кёрзё,
таркагылай берер болды. Олорго каочы, шин'-
жюючи улус ийген. Юлай деп крестю калмык,
комендантка учурлу куучын айдып келди. Уряд-
никтин' айдып келгени, Юлай сёзиле болзо, он-
чозы тёгюн, мекечи казак барып келеле, бойы-
нын' нёкёрине куучындаганы, тоймеген улустар-
га барып, олордын' башчызыла дъолыгып, сон'
колын окшонып, узак куучындаштым деп, айткан
болыптыр. Комендант тургузала урядники отур-
гызып салала, каруулдадып койгон, онын' ордына
Юлайды тургускан. Бу солын табышты казактар

дъаратпай, ёёндю турдылар. Олордыш' эрмеги катуланган, Иван Игнатьич, коменданттын' дыкылтазын бюдюречизи, казактардын' эрмегин бойынын' кулагыла уккан, олор айдышкан: «Гарнizonнын' чычканы, акыр, сеге дъедижер!» — деп. Комендант бойынын' отургыскан арестанттын ол ло күн шылаарга сананган; урядник деңе, кача берген, баяла онын' дъан'ыс санаалулары большкан болор.

Дъан'ы керек коменданттын' санаазын там коскоды. Дъан'га дъарабас бичиктер таркадып дьюрген бир башкир тудулган. Капитан базала бойынын' офицерлерин дъууп аларга сананган, базала эп-сюме таап, Василиса Егоровна кыйдырарга арга бедиреди. Дье Иван Кузьмич, чет торт сёстю кижи учун, эмегенин кыйдырарга, алдын-дагы сюмезинен' башка эп-сюме таап албады. «Бери уксан', Василиса Егоровна» — деп, дъёдюлдеп туруп айтты. — «Отец Герасим городтон' база солын табыш...» — Болор, тёгюәдебе, Иван Кузьмич, — эмегени токтодып салды; — сен мен дъокко, дъуун дъууп алала, Пугачев Емельяннын' керегинде шуюжерге турган эмтириин'; мекелеп болбос турун' — деди. — Иван Кузьмичтин' кёстёри алан'дажа берди. «Дье, энебис, сен ончозын билер болzon', барбай артыпта калгайын'; бис сенин де кёзин'че куучындаш-кайыбыс» — деди. — «Ондый болор керек, айдайым, сен мекеленбес, сюмеленбес керек; дье офицерлерин'ди алдырзан» — деп, эмегени айтты.

Бис база ла дъуулышып келдибис. Иван Кузь-

мич, эмегенинин' кёзинче, баяла бичик дьетире билбес бир кандый казак бичиген Пугачевтын' кычыруузын кычырып берди. Ол каразырачы тургузала бистин' шибееге келетенин бичиптири; казактарды, солдаттарды бойына кожуларына кычырды, командирлерди дезе, удурлашпазын деген, тообогондорын кыйнап ёлтюрерим деп, кекениптири. Кычыру бичикти кезем бичиптири, кеземде болзо, сюрекей ёткюн, тегин улустын' кёксине эбелгедий дьеткерлю бичик болды.

«Кёрзён', кулугурды!» — деп, комендантша кыйгырып чыкты. — «Бистен' коркыбай, биске берил дъаткан дъакылтазын! Оны уткуп чыгала, мааныларын онын' будуна салатан! Уялбас ийттин' балазы! Бис тёргён дылга чыгара службага турганыбыс, кудайга баш, нени де кёргёнибис, ол оны билбес пе? Каразырачынын' сёзин угатан командирлер табылар ба?» — деп, комендантша адылды.

— Ондый командирлер болбос керек — деп, Иван Кузьмич айтты. — Шокчыл, кёп шибеелерди алган аайлу угулат — деди.

«Ол, чындал та кючтю туру» — деп, Швабрин айтты.

— Акыр эмдиле бис онын' чын кючин билип аларыбыс — деп, Иван Кузьмич айтты. — Василиса Егоровна алмардын' дьюлкююрин меге бер. Иван Игнатьич, башкирди экел, Юлайды камчыларын экелzin деп, айт.

«Акыр, Иван Кузьмич» — деп, комендантша турала айтты. — «Машаны айылдан' ырада апа-

рып салайын, сакым ал; кыйгы-табыш укса коркий берер. Мен бойым да, чынын айтса, чыбыкка кююним тартпайтан. Дъакшы болзын».

Озогы тужунда дъаргы эдерде улусты эдиканынан' шылайтан, соготон, камчылайтан дъан'ы сюрекей ээжиленип калган болгон, ондый дъан'ды токтотсын деген алкышту указ база узакка тоом-дышы дъок болгон. Ол тужунда шок эткен кижи, буруузын бойынын' тилиле айтканы, онын' буруузын дъарттаарга кыялта дъок керектю деп бодогон — ол шююлте дъастыра болордон' болгой, юридический учурына сырсан'ай дъарабас тескери шююлте болгон, ненин' учун дезе, бурулу кижинин' актанган сёзи, онын' актанарына туга болбос болзо, бойы албанга айтканы анчадала буру болбос учурлу болор керек. Эмди де, ондый казыр дъан'ды дъоголтконына ачынып дьюрген каа-дъаа азый судьяларды эрмегин угуп дьюредим. Бистин' ёйибисте дезе, ондый кату шылууды керектю болорына судья да, буруулагандары да, бюдюнип турган тужы болгон. Онын' учун, коменданттын' дъакаруузы бистерден' кемди де җайкатпады, керексинбедибис. Иван Игнатьич башкирди экелерге барды, ол алмарда комендантшанын' колында бёктюлю отурган болгон, удаган дъок ол кижини экелди. Комендант оны бойына 'алдыртты.

Башкир дьюокле арайдан' бозогоны ажыра алтады (буттарында агаш колодкалу болгон), бийик содон бёрюгин суурала, эжиктин' дъанында туруп алды. Мен оноор кёрёлөө коркыдым. Ол

кижини мен качанда ундубазым. Дыетен дыштан' ашкан деп, кёрёр бюдюмдю. Онын тумчугы да, кулактары да дьок болуптыр. Бажын кырып койгон; сагалдын' ордында тоолу ла буурул кылдар болды, кичинек сёёктю, каткак бюдюмдю, бёкчёк кижи эмтири; дье кичинек кёстёри от чылап суркурап турды. «Эхе!» — деп, онын' коркышту темдектеринен' 1741 дылда буруулаткан улустын' бирюзи деп, таныйла комендант айтты: — «Сен озогы бёрю турбайын', алдында бистин' чапкыга база алдырган эмтириин'. Сен дын'ыс бу орто тюймеп дьюрген эмес, сенин' бажын'ды бу кирелю килеме кырып койгон турганда, темдегин' бойын'да турбай. Бери дьууктазан', сени кем ийген, айт?» — деди.

Карыган башкир унчукупай, эш неме айлабай турган бюдюштю туруп, комендант дьяар кёрди. «Сен не керек унчукупас?» — деп, Иван Кузьмич айтты. — «айса орустап эш неме билбес пе? Юлай! Слердин' тилле сурап уксан', оны бистин' шибееге кем ийген?..»

Юлай татар тилиле, Иван Кузьмичтин' сураганын сурап укты. Башкир дезе, ого, баягыла бюдюштю, кёрюп, бир де сёс айтпады.

«Дыакшы» — деди, комендант; — «сени мен эрмектендирерим. Уулдар! тенектин' дьолду халадын онон' чечеле, сыртынын' терезин сыйра сойыгар. Кёр, Юлай, дыакшыла сой!»

Эки инвалид башкирди чечиндирди. Кёёркийдин' чырайы кубулыш, коркый берди. Ол, балдардын' колына кирген кичю ан чылап, ары·бери

кёрюп турды. Инвалидтердин' бирюзи онын' колдорын тудуп, ииндерин ажыра салала, ёбёгёнді арказына дьюктенип кёдюрди, Юлай камчы ала-ла талаярда, башкир араай, қомыдаган юнле он-той берди, бажын булгап туруп, оозын ачарда, тилинин' ордында дьюк ле тёзи кыймыкташканы кёрюнди.

Мындый дьарамас дьеткер, менин' дьюрюмим тужунда болгонын санангамда, эмди дьобош башкаруулу император Александрдын¹ тужуна дьеткенимди санангамда, просвещения ла кижи-ге карузыйтан дъан' тюрген кёдюрюлгенине кай-кабас дъанынан' кайкайдым. Дъаш кижи! Менин' бичиктерим сенин' колын'a кирзе, билетен немен' мындый; ижемчилю, дъакшы дъан' тургузары, дъан' — дьюрюмди дъаrandырары, албан кыйын дьюктоң дъаrandырза ижемчилю болор.

Ончобыс кайкадыбыс. «Дье — деп, комендант айтты: — бис онон' эш неме угуп болбос турбыс. Юлай, башкирди алмарга апарып сал. Бис господалар, кажы керекти база эмеш куучында-жалы?».

Бис керектерибистин' аайын баштап куучында-жып отырганча, кенетийин ле Василиса Егоровна комнатага коркып қалган бюдоштю тынарсыган кирип келди.

«Бу сен канайып калдын?» — деп, чочыган бойынча комендант сурады. — Ёрёкёндёр, дьет-кер! — деп, Василиса Егоровна айдып турды. —

¹ Александр (1804—1825 дь.) — орус каан,

Нижнеозернойды бүгүн эртөн тура дъуулап, алыш койгон. Отец Герасимнин' дъалчызы дъан'ыла онон' келди. Ол шибеени канайта алганын ончозын кёргён. Коментантты ла ончо офицерлерди бууп койгон. Солдаттарды ончозын олдього алган. Удабасла шокчылдар бого до келерден' магат дьюк.

Кенетийин уккан табышка мен сыран'ай кайкай бердим. Нижнеозерной Шибеенин' комендантты дъобош, тёп, дъаш кижи, меге таныш болгон: бутуштан' эки ле ай озо, ол дъаш эмегениле кожо Оренбургтан' клеедил, Иван Кузьмичтин' айлына тюжюп барган. Нижнеозерной бистин' шибееден' дъирмө беш берсте дъерде турган. Частан' часка Пугачев бистин' де шибееге табару эдерин сакыгадый болдыбыс. Марья Ивановнанын' салымы менин' санаама тургузала кирди, дьюрегим ёлёт бергендий болды.

Бери уксагар, Иван Кузьмич! — деп, мен комендантка айттым. Бис ёлёрдён' ёлгёнчё шибебисти корулаар учурлу; ондо эрмек те дьюк. Дье, юй улустын' амыр-энчо дьюрерин сананар керек. Олорды дьол ачык болзо Оренбург дъаар ийгер, эмезе шокчылар дъептегедий ыраагында ёскё, ижемчилю шибее бар болзо, ийгер керек — дедим.

Иван Кузьмич эмегени дъаар айтты:

— «Бери уксан', энебис, бис шокчылдарды басканча, чындал та слерди ыраа да ижемчилю дьерге ийзе кайткай не?».

— И, темей сёс! — деп, комендантша айтты.

Ок дъетпес шибее кайда бар? Белогорский шибее ненин' учун ижемчилю эмес? Кудайга баш, бис дьиирме экинчи дылын мында дъадырыбыс. Башкирлерди де кыргыстарды да кёп кёргёнибис: айса болзо Пугачевтон до артып каларыбыс!

«Дье, энебис, сен бистин' шибееге иженип турган болzon' барба, артып кал. Машаны кайдаар эдерибис? Бойлорыбыс дъен'дирбей отуруп калзабыс дъакшы, эмезе тюрген болуш черю ийзе кем дъок; шокчылдар шибеени алтып ийзе не болор?» — Иван Кузьмич айтты.

— Дье ол тушта... Ол орто Василиса Егоровна туктурылды, эрмектенип болбой, унчыкпай барды.

«Дъок, Василиса Егоровна — деп, бойынын' сёзи айса болзо эр-дъажына бир катап аай угулганын билеле, комендант айтты. Машага мында артарга дъарабас. Оны Оренбург дъаар ийелик, крес энезине барзын: ондо черюолер де, пушкалар да дъеткил, стенези де таш. Сен бойын' да оноор ок кожо баргадыйын' деп турум; сен карыганда болzon', Шибеени дъуулап алза, сениле не болтонын кёрёрин'» — деди.

— Дъакшы — деп, комендантша айтты, — кем дъок, Машаны атандырап. Мени баар деп, тюш дъерин'де де сураба: мен барбазым. Карыган бойыма сенен' айрылып барбазым, ёскё дъерде дъан'ыскан теенип дъюрюп, сёёгимди салбазым. Кожо дъуртаар, кожо ёлёр. — «Ол да дъраган» — деп, комендант айтты. «Дье, керекти узатпа. Машаны атандырарына белете. Эртен ту-

ра тан' алдында оны көндюктиер, улус аста болзо қанайдар база, ого юйдежер конвой берер тур. Маша кайда барган?».

— Акулина Памфиловнага барган — деп, комendantsha айтты. — Нижнеозернойды алган деп угала, дъамандана берген; осруй бербезин деп, коркодым. Дъаячы кудай, кандый коркушгу дьюрюм болды!

Василиса Егоровна балазын атандырарга барды. Бистер комендантла куучындашканча отурубыс; дье мен дезе, ол куучынга киришпедим, эш неме укпай отурдым. Марья Ивановна ужинга, чырайы кугарып калган, ыйга көстёри тижиp калган келди. Бис унчыгышпайла ажанып алдыбыс, столдон' тегиндегизинен' капшагай чыктыбыс; ол айылдын' улустарыла текши эзендерек алала, ончобыс айылдарыбыска дъандыбыс. Дье мен ёнётийин юлдюмди ундуp салдым, оны аларга шылтанып ойто келдим: Марья Ивановнага дъанийскандыра дъолыгар болорым деп, ажындыра сезип тургам.

Чындал та ол меге эжикке удура келип, менин' юлдюмди экелип берди. «Эзен болзын, Петр Андреич! — деп, ыйлап меге айтты; — «мени Оренбург дъаар йип дъадылар. Эзен амыр дьюрүгер, ырысту болыгар, айса болзо, кудай болушса, бис экю дъолыгыжарыбыс; дъолыгыш пазабыс...». Ол орто ол ёксёп ыйлады. Мен оны кучактандым. — «Эзен болзын, эзен болзын менин карузыганым, менин' кюонзегеним! — деп, мен айттым. Меге не де болотон болзо, менин'

Жалганчы санаам, жалганчы мөргюолим сенин' учун болорына бют!» — дедим. Маша менин' төжиме дьапшынып алала, ёскёп ыйлап турды. Мен оны сюреен тын' окшоп алала, комнатазынан' тюрген чыгып бардым.

VII-чи г л а в а

ТАБАРУ

Бажым менин' бажымай,
Службага турган бажымай!
Службага бажым тургалы
Туй одус дыыл, база юч дыыл болды
Менин' бажым служба учун,
Кайрал да албады, дыыргал да кёр-
бёди,
Дыалакай эрмек те укпады,
Дъамызын да бийиктетпеди;
Менин' бажым алганы
Эки бийик бакана болды,
Келен агаштган' салган артпакту,
Торко туюк буучакту.

Албатынын' кожон'ы

Ол тюнюн мен чечинбедим де, уюктабадым да. Менин' шююлтем болзо, тан' алдында, Марья Ивановна чыгып баратан шибедин' баратазына барып, оныла калганчызында эзендережип алар деп, сананып алдым. Мен бойымды шин'жилегемде кылык-дъан'ым сюrekей дъаан кубулып калган аайлу билдири: менин' дьюрегим токтобой кёдюрюлгени алдындагы туюк сананып дьюргенимнен' чик-дъок дъен'ил болды. Эрикчен'дю айрылыжарына коштой, менин' санаамда дъарт эмес те болзо, неге де иженип, дъеткерлю

керек болорын сакып, чек кишинин' дьюрюмин дьюрери саннаама эбелет. Тюн ёткени билдирбей калды. Мен айлымнан' чыгарга ла турзам, менин' эжигим ачылды, меге капрал кирип келеле, бистин' казактар тюнде шибееден' барган, Юлайды тудуп апарган, шибеенин' дъанында кандый да улустар дьортшып туро деп, айтты. Марья Ивановна барып болбос туро деп, сананарымда дьюрегим коркуды, мен капралга тоолу дъакылта береле, бойым капшагайла комендант дъаар дьюрдим.

Тан' дъарый берди. Мен оромло дьюгюрий дъатсам, мени кижи қычырганы угулды. Мен токтой тюштим. «Слер, кайда барып дъадыгар?» — деп, Иван Игнатьич меге дъедижип келеле айтты. — Иван Кузьмич шибееде, мени слерге ийген. Пугач келген» — деди. — Марья Ивановна барган-ба? — деп, мен дьюрексип сурадым. — «Болуп албады» — деп, Иван Игнатьич айтты; «Оренбургка баар дъол туюкталган, шибеени курчап алгандар. Коомой болды, Петр Андреич!» — деди.

Бойы бүдерде бүдюп калган кырлан', бийик дьеरге, шибее эдип, ёрмө чеден тудуп койгон дьеरге бардыбыс. Ондо шибеенин' бастыра дьюрт улустары дъуулыш калган эмтири. Гарнizon ончозы мылтыкту турулар. Пушканы оноор қечеги күнде апарып салган. Комендант бойынын' ас черюзинин' дъанында ары-бери базып дьюрди. Дъеткер дъууктап келерде, карыған черючинин' дьюреги кёдюрюлип, сыралай

омок туру. Чёлдё, шибееден¹ ыраак эмес, дыирме кирелю улус бош атту дьортып дьюрюлер. Ол улустар казактар ошкош, дье ортозында башкирлер база кёрюнет, олордын² шюлюзин бёрюктери, дьюктенген ок салгыш кудьурмандары дьарт танылып турды. Комендант бойынын³ чे-рюлерин айландыра базып, айдып дьюрди: «Дье, балдарым, бис бүгүн, энебис государыня учун туружалы, чертенгенибисти, дъалтанбазыбысты текши ак дъарыкка кёргюзели!» деди. Солдаттар туружар болуп кыйгырыжып турды. Швабрин менин⁴ дъанымга турала, ёштилер дъаар адьыктап кёрюп турды. Чёлдё дьортып турган улус, шибединги улусты кёрёлө, дъан'ыс дьеरге дъуулыхып, дъёптёшкителди. Комендант Иван Игнатьевичи пушказын ол дъуулган улус дъаар шыкаазын деп, дъакыйла, бойы мылтазын кюйдюрип ииди. Пушканын⁵ оғы сыгырыжып барада, ол улустын⁶ юстюнен⁷, бир де немеге тийбей, ажа берди. Атту улус тургузала таркагылай бердилер, чёл куру калды.

Шибеенин⁸ кырлан'ына Василиса Егоровна келди, оныла кожо Марья Ивановна, дъан'ыскан артпаска, ээчиген эмтири.

«Дье, кайтты?» — деп, комендантша суралды. — «Дъуу согуш кандый болуп дьат? Ёштилер кайда?» — «Ештилер ыраак эмес — деп, Иван Кузьмич айтты. — Кудай болушса, алдырбас. Маша, сеге коркушту ба?» — «Дъок, аадья» — деп, Марья Ивановна айтты; — «Дъан'ыскан юйде отурага онон⁹ коркушту». Ол орто ол мен

дъаар кёрюп, албаданып кюлюмзиренди. Юлдюмди кече ол кыстын' колынан' алганым, бойымнын' карузыган кёёркимди корулаарга алганына тюн'ей болгоны сананып, эрик дьюктон' сабынан' тын'ыда тудундым. Дьюрегим от чылап дъалбырап турды. Мен бойымды ол кысты алышка бодоп турдым. Мен ого бюдюмчилю болгымды кёргюзерге сананып, чын тартыжунын' келерине мен'деп турдым.

Ол орто шибееден' дъарым берстеде бийик дъердин' кийиннен', атту улустар чыкты, удаган дьюк чёлгё дыыдалу, ок саадакту улустар толо берди. Олордын' ортозында ак боро атка минген, колында юлдюлю, кызыл тонду, бир кижи дьюрю; ол Пугачев бойы болгон. Ол токтой берди; оны улус курчады, баяла онын' дъакылтазыла тёرت кижи айрылала, ман'дадып шибеенин' дъанына келдилер. Олор бистен' барган бойыбыстын' качкындарыбыс деп, таныдыбыс. Бирюзи бёрюктин' юстюонде бичик тудунып алган; бирюзи Юлайдын' бажын дыыда бажына кадап алган эмтири, силкий соголо бистин' ёрмё чеденибисти ажыра чачты. Кёёркий калмыктын' бажы коменданттын' алды орто келип тюшти. Качкындар кыйгырышты: «Атпагар; каанга чыгыгар. қаан мында!»

«Акыр мен слерге берерим!» — деп, Иван Кузьмич кыйгырды. — «Уулдар! адыгар!» — деди. Бистин' солдаттарыбыс аттылар. Письмо тудунган казак, ат юстюоне дъайканып турала, дыгылды; ёскёлёри ойто ман'татты. Мен Марья

Ивановна дъаар кёрдим. Юлайдын' канду бажын кёрёлө, кёп мылтык адарда, онын' табыжынан' коркуганынан' улам санаазы энделип калган ошкош кёрюнди. Комендант капралды кычырып ала-ла, ёлгён казактын' колынан' письмоны экелzin деди. Капрал дъалан'а чыгала, ёлтюрткен казактын' адын чылбырынан' дъединип экелди. Ол комендантка письмоны табыштырып берди. Иван Кузьмич бойынала кычырала, дырта согуп, чачып ийди. Ол тушта ары дъанындагы, тюймеп турган улус белетенип алган болгодый. Удаган дъок бистин' кулактарыбыстын' дъанынча октор сыгырыжа берди, бир канча саадактар бистин' дъаныбыста дьерге ле чеденге кадалып калды. «Василиса Егоровна! Мында юй улус турар дьер эмес; Машаны алыш бар; кёрдин' бе: кызычак дьюклетынду туру» — деп, комендант айтты.

Окторды кёрёлө, дъобожый берген Василиса Егоровна чёл дъаар кёрди, ондо дъаан тюймеең, албаты кыймырап туру; ёбёгёни дъаар бурулала, айтты: «Иван Кузьмич, қижинин' ёлёр, ёзёри кудайда, кудай билер; Машага алкыжын' бер. Маша адан' дъаар кел» — деди.

Маша чырайы күп-куу, тыркырап, Иван Кузьмичтин' дъанына келеле, тизеленеле адазына бажырды. Караган комендант балазын юч катап крестеди; онын' кийининде ёрё тургузып, окшоноло, юни тыркырап айтты: «Дье, Маша, ырысту бол. Кудайга бажыр; ол сени таштабас. Дъакшы кижи табылгажын, кудай слерге алкыш берзин, карузыжып, эптю дъуртагар. Бис Василиса

Егоровнала экю дьуртаган чылап дьуртагар. Дье, эзен болзын, Маша. Василиса Егоровна баланы капшаай апар» — деди. (Маша адазынын' мойнынан' кучактанала, ыйлай берди).

Бис экю база окшоныжар турубыс — деп, комендантша ыйлап айтты — Эзен болзын, менин' Иван Кузьмичим. Менин' сеге дъаман эткеним бар болзо, таштап кой! — «Эзен болзын, эзен болзын, энебис!» деп, жарыган эмегенин кучактай алала, комендант айтты. — «Дье, болды! Айылга барыгар; чөллөнгөдий болzon', Машага сарафан кийдирип бер» — деди. Комендантша кызыла экю кожо дьюре бердилер.

Мен Марья Ивановнанын' кийининен' кёрюп турдым; ол кая кёрёлё, мен дъаар бажын ён'ейтип, эзендеши. Ол орто Иван Кузьмич бис дъаар кёрди, ёштулерди тын'ыда адышкады. Тюймечилер башкаручызынын' дъанында дъуулып, кенетийин аттарынан' тюшкелей бердилер. «Эмди тын' туругар — деп, комендант айтты: — эмди табару болор». — Ол орто коркушту кыйгы табыш чыкты; тюймечилер шибее дъаар дьюргиледи. Бистин' пушканы картеч ле октогон болгон. Комендант олорды дъууктадып алала, базала атты. Картеч сырлан'айла кёп улустын' ортозында тюшти. Тюймечилер эки дъара чачылыжа береле, тескеерледи. Олордын' башчызы алдында дъан'ыскан туруп калды...

Ол юлдюзиле дъан'ып, олорды тын'ыда ойто кычырып турган айлу болды... Токтой берген кыйгы-табыш база катап тын'ып чыкты. «Дье,

уулдар — деп, комендант айтты: — эмди барата-
ны ачыгар, барабанды согугар. Уулдар! Мени
ээчигер, удурлажар!»

Комендант, Иван Игнатьич ле мен тургузала
шибеенин' тыштына чыга кондыбыс; дье дъал-
танган солдаттарыбыс турган дъеринен' кыймык-
танбадылар. «Слер, балдарым, канайып калганы-
гар, не туругар?» — деп, Иван Кузьмич кыйтыр-
ды. — «Ёлёр болзо ёлёр; службанын' керегине
турган бойыбыс эмей!» Ол ло тушта тюймеечи-
лер бистин' юстюбис орто келип, шибееге кирги-
леди. Барабан токтоды, солдаттар мылтыктарын
таштадылар; мени дыга табаргылады, дье мен
тура дьююреле, тюймеечилерле кожо шибееге
кирдим. Бажына шыржалаткан комендант шок-
чылдардын' ортозында туру, олор онон' ключ-
тер некеп дъадылар. Мен комендантка болужар-
га тап эттим; мени бир канча сёёкилең' казактар
тудуп алала, кайыш курларла кюлюп салдылар:
«Акыр, кааннын' сёзин тообос кулгурларга слер-
ге дъедижер!» деп, мени кюлюп тура кекенижип
айдыжадылар.

Бистерди оромдорло сюретеп апардылар;
дъорт улус, калашту тусту уткугылап турдылар.
Шан' согуп дъат. Улус ортозынан' кенетийин
кыйғы угулды: «каан дъалан'да, олдього алган
улусты сакып, шертендирип дъат». Албаты дъа-
лан' дъаар эжилди; бисти база оноор апарды.

Пугачев коменданттын' туразынын' кирнесте-
зинде креслодо отурды. Онын' кийгени дъарааш
кызыл казак кафтан болуптыр, торко чин'меери-

ле кыйып чюмептир. Бийик киши берюги алтын чакту суркурап турган кёстёрине дьетире дьемре кийип алган. Онын' чырайы меге таныш айлу кёрюнди. Казактын' старшиналары оны айландыра курчап турдылар. Отец Герасим кирнестенин' дыбында чырайы куп-куу, колы тыркырап, крес тудунган туру, ол юн дъоктон'ло улустын' жаңын тёкпёзё кайдат деп, дъайнап, сурап турган айлу бүдюштю туру. Акта улус бууйтан эки бакана кондырып, бачым артпак эдип дъяткан. Бис дьюктап желеристе башкирлер албатыны тарадып ийеле; бисти Пугачевтын' алды орто экелдилер. Шан' согорын токтодып ийди; табыш дъок ыншын' боло берди. «Қажызы комендант?» — деп, каан адын бойы 'аданып алган Пугачев сурады. Бистин' уряднигебис улустын' ортозынан' чыгып келеле, Иван Кузьмичти көргюзип берди.

Пугачев сюреен катуланып ёбёгён дъаар кезе кёрёлөй айтты: «Сен, бойын'нын' каанын'a, меге, бакпай ненин' учун удурлажып турун?» комендант шырказынан' чучурап, бар дъок кючин дьюүнүп алала, дъарт юниле айтты: — «Сен менин' кааным эмес, сен, уурчы, тёгюнчи шилеемир, уктын' ба сен!» Пугачевтын' чырайы катулана берди, ол арчуулла дын'ыды. Бир канча казактар карыган комендантты келип тудала, кижи бууйтан артпак дъаар апардылар. Онын' туура салган артпак агажында, бистин' алдындагы кюнде шылап турган тили, кулагы дъок башкир айра минип алган отуру. Онын' колында буу бар болуптыр, база бир канча минуттын' бажында кёрзём, кё-

ёркий Иван Кузьмичти ёрё чыгара тартып кой-
гон. Онын' кийининде Пугачевко Иван Игнатьич-
ты алып экелдилер. «Черттен, каанын'a, Петр
Феодоровичке!» — деп, Пугачев айтты. — Сен,
биске каан эмес — деп, Иван Игнатьич капитан-
нын' айткан сёстёрин айтты. — Сен ёрёкён уур-
чы, тёгюнчи шилемир! Пугачев базала ак ар-
чуулын дъан'ыды, чек кылыкту кайран поручик,
бойынын' карыган начальнигинин' дъанына чыга-
ра тартылып калды.

Менин' ёёйим келди. Мен дъалтанбас нёкёр-
лёримнин' айткан сёстёрин айдып берерге, Пуга-
чев дъаар кезе кёрюп турдым. Ол орто, казак-
тардын' старшиналарынын' ортозында, чачын тे-
герийте кайчылап койгон казак киймдю Шваб-
рин дьюргенин кёрлө, коркушту кайкадым. Ол
Пугачевтын' дъанына келеле, кулагына тоолу
сёс айтты. «Буузын оны!» — деп, Пугачев, мен
дъаар кёрбёй, атты. Менин' мойынма тузак
кирди. Мен ичимде молитвалар кычырып, канча
килинчектеримди таштазын, меге кару, дъуук
улусты аргалазын деп, кудайга каран мёргюп ту-
рум. Мени кижи бууйтан артпакка экелгиледи.
«Коркуба, коркуба!» — деп, мени шокчылдар
айдып турдылар, чындап та санаамды тын'ы-
дып, дъалтанбазын деп, турган болзо болор. Ке-
нетийин мен, кыйгы уктым: «Акыр, токтогор, ши-
лемирлер! Сакыгар!» — Кижи бууйтандары ток-
той берди. Кёрзём: Савельич Пугачевтын' бу-
дында кён'кёрё дъадыры. «Тёрёгён адабыс!» —
деп, кёёркий ёбёгён дъайнап дат. — «Бариннин'

балазын ёлтурзен' сеге не туза болор? Сен оны божот; сеге онын' учун тёлю тёлөёр темдек эдип, улустын' дьюрегин коркударга, мени де карыган кижини бууп сал!» деп, сурайт. Пугачев темдек берерде, шокчылдар тургузала буузын чечеле, мени божодып ийдилер. «Бистин' адабыс сеге кайрал берди» — дешкилейт. Ол орто ёлюмнен' айрылганыма мен та сююнгем та дьок, дье ёлюмнен' айрылганыма ачынып та турганым дьок ошкош билдириди. Менин' санаам ол тушта сюрекей булгак, токнаазы дьок тужы болгон. Мени катап Пугачевтын' алдына экелеле, тизелendirе тургустылар. Пугачев, мен дъаар та мырлу кордьок колын сунды. «Колын окшо, колын окшо!» — деп, менин' дъанымдагы улус айдышты. Дье мен онойып дъалынганча, сыранай кыйынду ёлюмле ёлзём торт деп, санандым. «Ёрёкён Петр Андреич!» — деп, менин' кийинимде туруп алала, мени ичкеери ийдип, Савельич шымыранат. — «Кедерлебезен'! не боло берет? Колын тюкюреле окшонып ийзен' шок... (Тьфу!) колын окшонизон'». Мен кыймыктанбадым. Пугачев колын ойто тартты; каткырып айтты: «Его благородие, сююнеле дьююле берген тур. Тургузыгар оны!» — Мени кёдюреле, дайымдаткандар. Мен, онон' ары ёдюп турган коркушту, дьеткерлю иштерин кёрюп турдым.

Дьурт улус чертенгилеп турулар. Улустар ээчи-теечий келгилеп, озолоп крес окшоноло, онын' кийининде Пугачевко, бажырып, баргылап тургандар. Гарнizonнын' солдаттары ондо ок

турдылар. Ротанын' портнойы, бойынын' ётпёс кайчызыла олордын' кедьегелерин кезип турды. Олор, кактанып алала, Пугачевтын' колын окшо-
гылап турдылар, Пугачев олорды ёлтурбес кай-
рал берип, бойынын' шайказына кожуп турган. Ондый тюймеең юч час кирелю болды. Учында
Пугачев отурган дъеринен турала, старшиналарыла кожо кирнестеден' тюшти. Ого сюrekей
дъазалду, чюмдю ээр ээртеген, ак-боро атты
экелдилер. Эки казак оны колтыктайла, ээрге
миндиргиледи. Ол, отец Герасимге, онын' айлы-
на барып ажанарым деп айтты. Ол ло тушта
юй кижинин' табыжы угулды. Чачтары дъайы-
лып калган, куба дыылан'аш Василиса Егоровна-
ны бир канча шокчылдар кирнестенин' юстюне
алып чыктылар. Бир казак качан ок, онын'
тонын кийип, дъазанып ийген. Ёскёлёри казан-
аяк, тёжёк-дъастык, нек-сак немелер тажыгы-
лап дьюргендер. «Ёрекёндёр, баш болзын!» —
деп, кёёркий карыган эмегенек дъайнап тур-
ды. — «Тынымды амыраарга божодыгар, тё-
рёл адаларым, мени Иван Кузьмич дъаар апа-
рып салыгар» ол кенетийин ле улус бууйтан арт-
пак дъаар кёрёлө, бойынын' ёбёгёни таныды.

«Шокчылдар!» Слер оны канайтканыгар? Кайран менин' Иван Кузьмичим, эрлю дъакшы солдадым! Пруссактардын' дыыдазы да сеге тийбеген эди, туркалардын' огы да тийбеген эди: дъууга дью-
рюп, чек ёлюмле ёлбёдин', качкын — боскын каторжниктин' колынан' ёлдин! — деп, сыкта-

4 ды. Карыган, шилти кадытты токтотсын! — деп,
Пугачев айтты. Ол орто бир дъаш казак юлдю-
зиле бажына согордо, ол кирнестенин' тепкиште-
рине дыыгылып ёлди. Пугачев атанып барды;
албаты онын' кийининен' ээчиidi.

VIII-чи г л а в а

ҚЫЧЫРТУЗЫ ДЬОК АЙЫЛЧЫ

Кычырбаган айылчы татариннен' ары
Ken сёс.

Дъалан'да кижи артпады. Мен дъан'ысла дъерде туруп, ондый коркушту неме кёргёниме, санаамды дуунып болбой, кайкап турдым.

Марья Ивановнанын' кандый болгон аайын билбес учун, неден' де тын' санааркап турдым. Ол кайда? Не болгон? Дъажынып алды ба? Ижемчилю дъерде дъажынгандар ба?.. Онойнып санааркап, дьюзюн-дьююр шюолте шююп, коменданттын' туразына кирдим... Ондо эш неме дъок, ээн болуптыр; стольдорды, отургуштарды, кайырчактарды, казан-айакты юзе оодып койгон: айылдын' ичин ончозын тоноп барган эмтири. Мен кичинек тепкишти ёрё чыгала, Марья Ивановнанын' комнатазына энемнен' чыкканымнан' бери баштапкы ла катап киргем. Киреле кёрзём, онын' тёжёгин шокчылдар чачып салгандар эмтири; шкаты оодоло тоноп барган; кудай тургузатан дъерде лампадка күйгенче туру. Стенеде кичинек кюскючеги база турганча эмтири... Бу кыс баланын' амыр-энчю турачактын' ээзи

кайда барды не? Менин' санаама коркушту болдогон кирди: мен оны разбойниктердин' колына кирген туре деп, шиоуп алдым... Менин' дьюрегим ёлө бергедий болды... Мен ачу-корон ыйладым, ыйлап тура, бойыма кару баланын' адын адап кыйгырдым... Ол орто шылырт эткен табыш угулды, шкаптын' кийининен', тыркыраган, калырашкан, чырайы күп-куу Палаша чыгып келди.

— «Ах, Петр Андреич!» — ол алаканын чабынала айтты. — «Кандый коркушту кюн болды! Кандый дьеткерлю!..»

— Марья Ивановна кайда? — деп, мен мен-деп сурадым. — Марья Ивановнала не болды?

— «Барышня тирю» — деп, Палаша айтты. — «Оны Акулина Памфиловнада дъажындырып койгоныбыс» — Абыстын' эмегенинде бе? деп, мен коркуган бойынча кыйгырдым, дье, кудай! Пугачев ондо ине!...

Мен турадан' чыгара дьюгюрдим, тургузала чыкары чыгала, кёс-баш дьюк, эш неме кёрбёй, абыстын' айылы дъаар дьюгюрдим. Ондо кыйгы, катки, кожон' угулып турган... Пугачев бойынан' нёкёрлөриле аракылап дыыргап дъагкан. Мени ээчиде Палашка база ондо ок келди. Мен оны араай Акулина Памфиловнаны қычырарга ийдим. Бир минуттын' бажында абыстын' эмегени мен дъаар сенекке, куру штоф тудунып алган чыкты.

— Кудайдын' учын, Марья Ивановна кайда? — Мен ман'заарып, сурадым.

«Ол бараксан, менин' тёжёгимде дъадыры, ол
бёллюп койгон дьеңдин' ары дъанында» — абыс-
тын' эмегени айтты. — Дье, Петр Андреич, эмеш-
ле болзо дъеткер бolor эди, карын кудайга
баш, ончо амыр энчю ётти: Дъеткерлю шиле-
мир ажанарга отурада ла, ол бараксан аайла-
нып келеле онтогон!.. Менде тын да дъок. Ол
угуп салды: «Бу сенде онтогон не кижи бар?»
деди. Мен уурчыга бажырдым: де менде дъе-
ним бар, кааным; ол оору, экинчи неделезин
дъадыры — дедим. — «Сенин' дъеенин' дъаш
па?» — Дъаш эди, кааным. — «Дъеенин'ди мее-
ге кёргюс, эмеген деди. — Менин' дьюрегим
арай ла дъарылбады, дье канайтса да арга дъок.
Кёргейигерле, кааным; ол бойы туруп болбайтон
эди, слерге бого келип болбос бolor» — «Кем
дъок эмеген, ого мен бойым да барып кёр-
рим» — деди. Шилеемир, бёлюктин' ары дъаны-
на барды ийне; кёрзён' оны сен! кёжёгёни кё-
дюреле, мюркюттин' кёстёриндий кёстёриле кёр-
ди — кем дъок... кудай кыйдырды! Бис ёбёгён
лё экю кыйынду ёлюмге белетенип алган бол-
гоныбыс, бюдюп турун'ба. Карын менин' барак-
саным оны таныбаганы дъакшы. Дъаячы кудай-
га алкыш дъетсин, бiske карын алкыжы дъедип,
байрамын кёркюсти!.. Айдары да дъок! Кайран
Иван Кузьмич! кем сананган эди!.. А Василиса
Егоровна чи? А, Иван Игнатьич? Дье оны не-
нин' учун ёлтурген?.. Слерди канайда артырды?
Швабрин Алексей Иваныч кандый? чачын теге-
рейте кезип алган, олорло кожо бисте дыыргап

дъат! Чыйрак, айдары да дъок! Мен ооруп дъат-кан дъееним деп айдарымдала Швабрин мен дъаар кадай кёрди, дьюрегиме бычакла сайган-
дый билдириди, карын канайып та дъартын айт-
пады, онын' да учун спасибо болгой база». Ол
орто эзирик айылчылардын' кыйгызы угулды,
база отец Герасимнин' юни угулды. Айылчылар
аракы сураган, абыс эмегенин кычырган. Абыс-
тын' эмегени тюймей берди «Эмди слер дъанар
керек, Петр Андреич, эмди слерле эрмектежер-
ге чёлёё дъок; шокчылдар аракылап дъат. Эзирик
улустын' колына кирип барада, дъеткер болбозын.
Эзен болзын, Пётр Андреич. Не болзо, ол бол-
гой; кудай болушса байла алдырбас!» —
деди.

Абыстын' эмегени дьюре берди. Мен эмеш то-
кынай берген санаалу квартирама дъандым. Пло-
щадьтын' дъанынча ёдюп браадала кёрзём, бир
канча башкирлер улус бууган артпактын' дъа-
нында турулар, бууган улустардын' будунан' со-
покторын уштугылап дъат; мен тоосырарга са-
найла арайдан'ла токтодындым, ёлгён улуска
болышса да туза дъок болорын билдим. Шибее-
де шокчылдар дьюгюрип, офицерлердин' айыл-
дарын тоногылап турдылар. Эзирик шокчылдарын'
табыжы текшиле угulyп турды. Мен дъа-
нып келдим. Савельич мени эжикте уtkup алды.
«Кудайга баш!» — деп, мени кёрёлө кыйгыры-
ды. — Шокчылдар сени базала катап туткан
бolor деп, сюреен коркугам. Дье, ёрёкён, Петр
Андреич! бюдерин' бе дъок по? Шилеемирлер

бисти юзеле тоноп бардылар; кийимдерди, чамчаларды, казан-аяктарды — эш неме артыrbай алгылады. Дье канайдар база! Сени де тириоге божотконы учун кудайга баш! Атаманды, сен, ёрёкён, таныдын' ба?».

— Дьок, таныбадым; кем ол ондый?

— «Сен кайткан', ёрёкён? Постоялый двордо сенин' тоңын'ды мекелеп алган, бир аракызак немени ундуп койдын' ба? Койон терези дъапдъан'ы тон болгон; ол кёрмөс, оны албадап киерде сёгиле бербей кайтты!».

Мен кайкадым. Чындал та Пугачев менин' кёдёчиме тюн'еи сюрекей болгон. Айдарда ол кёдёчи болуп дьюрген кижи Пугачев бойы болыптыр, ол онын' учун меге кайрал берген турү деп, дъан'ыла билдим. Сан'башка дьюрюмге, кайкабас дъанынан' кайкадым: качкынга сыйлап берген баланын' тоны, менин' тынымды айрып алган, постоянный дворлорды кёрип дьюрген, аракызак кижи шибеелер алыш, государство коскоп дьюрген!

«Курсак ичер кююнин' бар ба?» кылых-дъан'ы кубулбас Савельич сурады. — «Айылда эш неме дьок; барып бедиренетем, нени-нени таап курсак азып берер болорым-ба» — деди.

Дъан'ыскан артала, мен терен' шююлтеге кире бердим. Мен эмди нени эдетен кижи? Шокчылдардын' жолында кирген шибееде артарга, эмезе онын' шайказына кожуларга офицер кижиге дъарабас. Служба аайынча болзо, кату аялга тушта тёрёл орооныма болужым дьеткедий дьер-

ге барып, чыдаганча болужымды дьетирер учурлу болгом... Дье, менин' сююгеним дъанынан' дезе, Марья Ивановнанын' дъанында артала, ого болужып, оны корулаар шююлте дъен'деп турды. Бу тюймеең үдабас базыларын мен билип те турган болзом, онын' дьюрюминде кандайла дьеткер боловын сананып, дьюрегим токтобой турды.

Менин' шююлтемди бир казак келеле юсти, ол келеле айтты: «Сени улу кааныбыс, бойна алдыртып дъат» — Ол кайда? — деп, мен баарга белетенип сурадым.

«Коменданттын' айылында» — казак айтты. — «Обедтин' кийининде бистин' адайыбыс мылчага кирген, эмди амырап дъат. Дье, ваше благородие, онын' укту-тёстю бюткени илеे танылу: обед тужунда каарган эки чочконын' балдарын дьип салды; мылчада изюге чамынары сыран'ай коркушту, Тарас Курочкин де чыдажып болбогон, дъалмуурын Фомка Бикбаевке, берген, бойы соок суу урунып, дьюк арайдан'ла он'донгон. Айдарыда дьюк: не ле кылкыктары ончозы сюреен адышкту... Мылчада дезе, бойынын' тёжиндеги каан темдектерин кёргюскен дежет: бир дъанында эки башту кан-кере, дъааны беш акча кирелию, бир дъанында бойынын' сюрю бар».

Мен казакла сёс blaажарга сананбадым, оныла кожно коменданттын' туразы дъаар бардым, Пугачевко дъолыгарымды ажындыра шююнип, не керектю алдырганын, учында не боловын, озолоп бодоп билерге санандым. Бу бичикти

кычырачы кижи, ол тушта менин' санаам дье-
тире токналу тужы эмезин дъарт билер.

Мен коменданттын' туразына келеримде, бо-
зом кире берген болгон. Улус бууган артпак,
бууган улустарыла кожо коркушту карапп кё-
рюнди. Комендантша кёёркийдин' сёёги кирнес-
тенин' алдында дъатканча эмтири, кирнестенин'
дъанында эки казак каруулда туро. Мени экел-
ген казак, барып менин' келгенимди айтты, онон'
тургузала ойто келеле мени, алдындагы кюн
Марья Ивановнала эзендежип алган комнатага
алып кирди.

Менин' кёзиме кайкамчык неме кёрюнди. Ска-
тертьле дъапкан столдо штофтор, стакандар тол-
тура, Пугачевла он кирелю казак старшиналар,
бёрюктю, чоокыр чамчалулар, аракыга эттери
изий берген, кёстёри сусураган аракыдал оту-
рулар. Олордын' ортозында Швабрин де дъок,
бистин' качкан Максимыч деп, урядник те дъок
эмтири. «А, ваше благородие! — деп, мени кёрё-
лёт Пугачев айтты. — Ёрё отуругар; кюндюлю
дьерге отурзын, сурал дъадыбыс». Отурган улус-
тары бойы-бойлоры дъаар дъууктай дылгылады.
Мен унчукпай столдын' кыры дъаар отурдым.
Мениле коштой отурган коо сынду, дъарааш чы-
райлу казак меге стаканга тегин аракы уруп
берди, мен оны торт тутпадым.

Ол дъуулган улусты мен кайкап, шин'жиле-
дим. Пугачев кюндюлю тёрдё отурган, столго
чаканчактай дъадып кара сагалын дъалбак ала-
каныла таянып алган отуру. Онын' чырайы

коомой эмес, эрю чырайлу кёрюнөр эмтири, онын³ учун кату бюдюжи дьок деп, кёргёдий. Ол бежен дьашка дьеткен кижиле тудушла куучында жат, ол ёбёгёнді граф деп дъамыркадар, эмезе Тимофеич, кажы бирде дядюшкада деп адап турган. Ончозы бойы бойлорыла нёкёрлёр болуп, тюн'ей бодолду отурдылар, бойлорынын⁴ башчызына башка артык күндю де эткени билдирибейт. Эртен тура бистин⁵ шибеени дъен'юлю дьюлап алганын куучындажып, мынан⁶ ары канайда дьюулажарын шююжип отургандар. Кажыла кижи бойынын⁷ шююлтезин мактанып тура айдып, Пугачев сёсти дъайым blaажып отургандар. Шак бу, сан⁸ башка военный советте олор Оренбург дъар дьюулап барад дъёп чыгардылар: дъалтаныш дьок табару, ол табару эмешле болзо тюймеечилердин⁹ дъен'юзиле божоп калбады! Баарын эртенги күнге дъарлаган болгон. «Дье, карындаштар» — деп, Пугачев айтты. — «Уюктаар алдында менин¹⁰ кару кожон'ымды чёйип кёрёлдёр. Чумаков! башта!» — Менин¹¹ дъанымда отурган казак чичке жо юниле бурлактардын¹² кунукчылду кожон'ын баштады, ёскёллери ого коштондылар:

Дъажыл бюрлю дъаш агаштарым, шуулаба,
Дъакшы эрге, меге, шююлте шююрге чаптык этпе.
Эргенги күнде, мен, дъакшы эр, шылууга баарым,
Кату дъаргынын¹³ алдына, кааннын¹⁴ бойына.
Государь кааным менен¹⁵ сурак сураар:
Сен дъакшы эр, крестьяннын¹⁶ уулы, айдыл бер,

Сен кем ле көжө уурданын¹, кемле көжө тонодын¹,
База канча тоолу нёкёрлю дьюрдин?
Иженген, ак дъян'ду кааным мен айдарым,
Ончозын чынынча, ончозын ағынча угузарым,
Менин¹ нёкёрлөрим тётртю болгон:
Башталкы менин¹ нёкёрим, Карануй түн. Экинчи ме-
нин¹ нёкёрим, болот бычагым,
Ючинчи менин¹ нёкёрим, дъакшы адым,
Тёртинчи менин¹ нёкёрим, кату дъаа болгон,
Тюрген дьюрер элчилерим, ок-саадактар болгон.
Иженген ак дъян'ду кааным айдар:
Ат нере болзын сеге, крестьяннын¹ уулы,
Уурданарын билген¹, кару да айдарын билдин!
Онын¹ учун сен, дыиитке, кайрал берерим,
Ак дъалан¹нын¹ ортозында бийик ёргё берерим,
Туура салган артпакту эки баканалу болор.

Бу, кижи бууйтак артпак керегинде, артпакта ёлётёнигин¹ алдында турган улус кожон¹доп турган тегин албатынын¹ кожон¹ы меге кандый билдиргенин айдып берер аргам дьок. Тегинде учурлу кожон¹нын¹ сёстёрин там учурлап турган олордын¹ кату, кунукчыл чырайлары, коо юндери, — бу ончозы мени кандыйда коркушту пийтический санааларга тюжюрип турды.

Айылчылар база бир стаканнан¹ ичеле, столдон¹ туруп, Пугачевла эсендежеле чыклады. Мен олорды ээчиде чыгарга санандым, дье Пугачев меге айтты: «Отур; мен сениле куучындажарга турум» — деди.

— Бис экюден¹ экю отуруп калдыбыс.

Бир канча минут экю унчукпай отурдыбыс. Пугачев мен дъаар кёрюп отурды, кажы бирде кайкамдык шокчыл, элекчил бюдюштенип, сол кёзин дьумуп тура, мени адзыктап отуру. Отурала, ала кююнине аай дьюк каткырды, мен оны кёрюп отурала, база кожо каткырдым, неге каткырганымды бойым да билбес.

«Кандый ваше благородие?» — деп, ол меге айтты. — «Менин' кюлюктерим мойнын' абу саларда коркыган болорын', дъаажырба, дъартын айт? Мен бодозом тен'ери койдын' терезинче ле кёрюнген болор... Сенин' жарыган дъалчын' эмес болзо, артпакта калан'даар эдин'. Мен карганды кёргёнлө бойынча таныгам. Сен, ваше благородие, мен сени шуурғаннан' чыгарып, трактирге апарган тушта, мени чын кааннын' бойы деп, баяла билбegen болорын'? Ол орто ол чала дъакшыркап, әрен'истю, туюк шююлтелю кеберин алынды сен, менин' алдымда дъаан бурулу — де-ди; дье, сени мен ненин' учун ёлтюртпеген дезе, мен ёштюлеримнен' дъажынып дьюрген тушта, сен меге дъакшын' дъетирген'. Оныла токтоп калбас! Бойымнын' государствомды колыма алзам, сеге онон' артык кайрал берерим! Меге чек — чебер служить эдерге сёзин'ди берерин' бе?».

Шокчылдын' мактанганы, менен' сураган суралы меге каткинчылу угулды, энчикпей каткырындым.

«Сен неге каткырып турун? — деп, чырайын соодоло айтты. — Мени улу каан деп, бүтпей турун' ба? Дъартын айт».

Мен алан'зый бердим. Качкынды каан деп айдарга меге дъарабас: ол тушта мен дьюрек дъок, дъалтанчак кижи болгодый болдым. Кёзинеле мекечи деп айдарга база дъарабас — бойына дъеткер табылгадый; менин' алдында бастыра улустын' кёзинче, чугулымнын' баштапкызында, эдерге турган санаам эфмди тузазы дъок ёлюм болгодый тегинле дъерге мактанган кылык деп, билдириди. Мен алан'зып турдым. Пугачев ай каран'уй тюшкендий чырайлу отуруп, менин' каруумды сакыды. Учындала (эмди де ол айтканымды санангамда бойымды тын'зынып турадым) службага турган бойымнын' буучам дъен'ди, кортык, алан'зылу санаам токтоды. Мен Пугачевка каруумды чикеле айттым: «Мен сеге чынын айдайын, бери ук. Сен бойын'да билер ийнен', мен сени каан деп айдарга дъараар ба? Мен сени каан дезем, сен менин' тёгүндеп турганымды бойымнын' ла ёткюре кёрёлө билип ала-рын'» — дедим.

«Айдарда сенин' шююлтен'де мен кем болгодый эмтиirim?» — деди. — Кудай сени билгей; дье, сен, кем де болгон болzon', сенин' ойынын' дъеткерлю ойын.

Пугачев мен дъаар тюрген кезе кёрди. «Айдарда, сен бютпей турган турун', мени каан Петр Федорович эмес деп турун' ба? Кем дъок дъакшы. Дъалтанбас кижиге ырыс болбос по? Озо Гришка Отрепьев каанга турбаган беэди. Мени не деп сананзан' ол деп санан, дье менен' ай-

рылба. Не де болгон болзо, сеге не керек. Кемле абыс болзо, ол батько болор. Сен меге чек-чебер служить эт, мен сени фельдмаршалга эмезе князька чыгарарым. Сен кандый деп сананып турун'?»

— Дьюк — деп, чикэзин айттым. — Мен укту дворянин; мен кааныбыска-императрицага чертенгем, сеге служить эдип болбозым. Сен меге чындаапла килеп турган болzon', мени Оренбург дъаар божодып ийзен'.

Пугачев сананды. «Мен божотсон, меге удурлашпас болуп сёзин' берерин' бе? — деди.

— Мен айттым: онайып сёзимди мен сеге канайып беретем? Бойын' билерин', менин' табым эмес: сениле удурлашсын дезе, — баарым, канайдарда арга дьюк. Эмди сен бойын' да бий болдын'; бойын'нын' улустарын' сеге уккур болорын некеп турун'. Менин' службам керектю тушта, службадан' мойноп ийзем, ол неге тюн'ей болор? Менин' бажым сенин' колын'да: божотсон' спасибо; ёлтюрзен' — кудай сеге дъаргычы; мен дезе сеге чын сёзимди айткам.

Менин' чын, чике сёзиме Пугачев қайкай берди. «Ондый болзо болгой» — деп, мени дъардымса соголо айтты: — «Ёлтюрер болзо, ёлтюрер, аргадаар болзо, аргадаар, Санаан' дъеткенинче дьюргейин', нени этсен' оны эт. Эртен келип мениле эзендежип ал, эмди дезе барып уюкта, менин'де уйкум келди».

Мен Пугачевты артырып койоло, тышкаары чыктым. Тымык, соок тюн болгон. Ай ла дыылдыстар чокум дъаркынданып, улус буйтган артпак-

ты ла дъалан'ды дъарыдып турган. Шибееде де-
зе, табыш дъок, каран'уй болды. Дъан'ысла ка-
бакта от суркурап кёрюнет, база оройтыган ара-
кылаган улустын' кыйгы-табыжы угулат. Мен
абыстын' туразы дъаар кёрдим. Кёзнектёри, ба-
ратазы бёктюлю болды. Ондо табыш дъок неме
ошкош болды.

Мен квартирама дъанып келдим, Савельич ме-
нин' барганым санааркап отурган эмтири. Менин'
дъайымдалганнымды угала, ёбёгён аай дъок сюгюн-
ди: «Кудайга баш!» — деп, крестенди. — «Тан'
дъарызала шибееден' чыгып баар, кёс кёргён
дьер дъаар баар. Мен сеге бир эмеш курсак бе-
летеп койгом; ажанып ол ёрёкён, онын' кийинин-
де христостын' койнында дъаткан чылап эртең
турага дъетирре дъазап уюктап ал» — деди.

Мен онын' сёзин угала, сюрекей дъакшы ажа-
нып алдым, алдында дьюрегим чочыган, бойым
санааркаган — арыган кижи, тёжёк-дъастык
дъокко ло 'полго дъадып, уюктай бердим.

IX-чи г л а в а

АЙРЫЛЫШКАНЫ

Таныжарда меге тату болгон,
 Кайран менин' дъаражым;
 Айрылар тушта ачу болды,
 Ал санаага мен тоштим.

Херасков¹

Эрте тан' алдында мен барабаннын' табажына ойгондым. Улус дъуулар дьерге бардым. Ондо Пугачевтын' улустары дъуулып дъят, кечеги бууган улус, бууда селбектенгенче эмтири. Казактар ат юстюнде отурулар, солдаттар мылтыктарын тудунып алган турулар. Маанылары дъайылып турды. Тоолу Пушкаларды, онын' ортозында бистин' — шибееден' алган пушка, баарга белетеген лафеттеринде турулар. Дъурт улус ончозы ондо ок дъуулып, мекечинин' бойын сакыдьылар. Коменданттын' туразынын' кирнесте дъанында казак, кыргыс укту, дъарашибюдюмдю ак-боро атты чылбырынан' тудуп турды. Мен кёзимле комендантшанын' сёёгин бедирдим. Онын' сёёгин эмеш туура аппарала, рагожала дъаап

¹ М. М. Херасков — (1733—1807) XVIII чактагы ады чыккан поэт.

кайғон эмтири. Учында Пугачев сенектен' чыкты. Албаты бёрюктөрүн уштуды. Пугачев кирнестеде токтойла, ончо улусла текши эзендешти. Старшиналардын' бирюзи, ого дьес акчалу баштык берди, ол акчаны ууштанып алыш, айландыра чачып турды. Албаты кыйгы табышла ол акчаны дъуунадарга дьююриши, согуш бертиги дьюк ётпёди. Пугачевты онын' эн' дьюук коштомчылары курчадылар. Швабрин де олордын' ортозында турды. Бистин' көстөрибис табарыжа берди; менин' көзимнен' ол дьең көргөнимди таныгадый болды, меге сюрекей каныркап, арга дьюкто мени электеп катчырачы болуп, туура кёрди. Пугачев мени кёп улустын' ортозынан' кёрёлө, мен дъаар бажын эн'ейтип эзендежеле, бойы дъаар кычырып алды. «Ук бери — деп, меге айтты. — «Тургузала Оренбургка бар, губернаторлорго ончо генералдарга дъакылтамды айт, мени бир неделенин' бажында сакызындар. Мени адазын сакыган бала чылап, уккур, дъакшы уткузын деп айт; онон' ёскё кыйынду ёлюмле ёлгилеер! Дьол дьорыгын' ырысту болзын, ваше благородие!» Онын' кийининде ол албаты дъаар бурулала, Швабринди көргюзип айтты: — «Дье, балдарым, слердин' дъан'ы командиригер бу. Слер онын' сёзин угар учурлу, ол дезе, менин' алдында слердин' учун, шибее учун каруузына турар». Мен бу сёстёрди угала, дъал-дьюретим дъалтанды. Швабрин шибееинин' бийи болуп дъят; Марья Ивановна онын' колын да артар! Дье, кудай, ол кёёркий ле не болор! Пугачев

кирнестеден' тюшти. Ого адын экелип бердилер. Ол атандырарга келген казактарды сакыбай, адына тюрген мине сокты...

Ол ло тушта кёрзём, албатынын' ортозынан' менин' Савельич чыгып келди, Пугачевко дъууктап келеле, бир лист чаазын берди. Ол не болотон деп, мен сананып тападым. «Бу не?» — Пугачев — чюмеркеп, сурады.

— Кычырзан', ол тушта билерин, — Савельич айтты. Пугачев чаазынды алала, дъааныркап-чюмеркеп, узак кёрди. «Бу сен кандый булгак бичиген' — деп, ол айтты. — «Бистин' дъаркынду кёстёрибис бир де неме аайлап болбой дьат. Менин' обер-секретарым кайда?».

Капрал кийимдю бир дъаш уулчак Пугачев дъаар тюрген дьюгюрип келди. «Тын'ыда кычыр» — деп, бичикти береле, Пугачев айтты. Менин' дядькам Пугачевко нени бичигенин' билерге сюреекей дыилбиркеп турдым. Обер-секретарь бар дьок юниле кыйгырып, такылып кычырганы мындый болды:

«Эки халат, бирюзи миткаль, экинчизи дьолду торко, алты салковой». — Бу не деген сёс? — Пугачев кабагын дъуурала айтты.

— Онон' ары кычырт — Савельич токуналу айдып туру.

Обер-секретарь онон' ары кычырды:

«Дъука чепкеннен' эткен мундир, дьети салковой».

Ак чекпен штан беш салковой.

«Он эки голландский бёс чамчалар, он салковой».

«Голландский бёстён’ эткен манжеттерлю он эки чамча, он салковой.

«Чай ичетен аяк-табакту жайырчак эки, дъарым...». — Бу тёгюн сёс? — Пугачев онын’ эрмегин юзюп айтты — Меге посудалу жайырчак, манжетту штандар не керек?

— Савельич кёксин кен’иделе айдынды: «Кёрзён’, ёрёкён, бу бариннин’ дъёёжэзинин’ реестри, оны шокчылдар уурдагылап барган...».

— Кандый шокчылдар? — деп, казырланып, Пугачев сурады.

«Мен бурулу: дъастыра айттым» — Савельич каруузын айтты. — «Шокчыл да эмес, кандый да эмес, сенин’ уулдарын’ эмеш бедиренген, эмеш тажыган эди. Чугулданба: ат төрт тё таманду болзо бүлдүрүлөтени. Бирле болгон учына чыгара кычырт».

Учына чыгара кычыр — Пугачев айтты, секретарь онон’ ары кычырды: «Тегин бёстён’ сырған дъууркан, экинчизи кёбён’нен сырған тафета.

Бёстён’ сырған дъууркан, төрт салковой.

«Сыртын кыскылтым ратин ле эткен тюлкю терези он, 40 салковой. «База сеге ёрёкёнгё постоянный двордо сыйлап берген, койон терези тонычак 15 салковой.

— База нени табарын’! — деп, Пугачев от дъалбыштый кёзин дъалтырада кёрюп кыйгырды.

Мен дъартын айдып дъадым, бойымнын’ кёёркүй Савельич учун коркуганым коркушту болды. Ол ёбёгён базала айдынарга сананган, дье Пугачев оны токтотты. «Сен мындый эш керек

дъок немеле меге келерге дьёбин кемнен' суралын'? — деп, кыйгырала, секретарьдын' колын-дагы бичикти суура согып алала, Савельичтин' дьюзине чачып ийди. — «Тенек карыган! кёрзён' олорды тоногонын: сюrekейле дъаан дьеткер болгон тур! Сен, карыган юкю, дъажын' а менин' учун кудайга бажырар керек, сен баринин'ле экю мени тообогондорыла кожо артпакта селбектенбенигерге сююнер керек... Койон терези тон! Мен сеге койон тон берерим! Мен сенин' терен'ди тюрюгеле тонго сойып алзын деп, айдарымды билип турун' ба?».

«Бойын'нын' табын' — деп, Савельич айтты; — мен кул кижи, бариннин' дьёёжёзи учун карууна туратан учурлу.

Пугачев ол тушта чугулы кайыла берген, тегин де чугулы дъок күн болгодай. Туура кёрёлө, бир де сёс айтпай дьортыш барды.

Швабрин ле старшиналар оны ээчий бардылар. Шайказы (солдаттары) шибееден' дьергележип, аайлу-башту атанып чыктылар. Албаты. Пугачевты юйдежип барды. Мен Савельич ле экю акта туруп калдыбыс. Менин' дядькам бойын' реестр бичигин колына тудунып, сюреенле ачынган бюдюштю кёрюп турды.

Мен Пугачевла эптю боловымда, ёбёгён оны тузаланып, тоноткон немелерди ойто алып ийерге санаған; дье онын' терен' шююлтези неме болбой калды. Онын' ёйинен' ёткюре кичеемелине адыларга санаала, ёйинен' сыранайла каткымды бадырып болбодым. «Каткыр, кёёркийек» —

деп, Савельич айтты — «каткырла; бис хозяйствоны ончозын дъан'ыдан' таап турзабыс, ол тушта сеге каткы болор, сюгюнерин', кёрёрибис».

Мен, Марья Ивановнаны кёрёйин деп, абыстын' айылына мен'деп бардым. Абыстын' эмегени мени уткуп, кунукадый табыш айтты.

Тюнде Марья Ивановнанын' эди сюрекей изи-
ген. Ол сагыш дъок улаарып дъаткан. Абыстын' эмегени мени комнатага алыш кирди. Мен онын' орынына араай дъууктай базып келдим. Онын' чырайы кубулганына мен кайкай бердим. Оору кижи мени таныбады. Мен онын' алдында узак турдым, отец Герасимнин' де, онын' дъакшы кылыхту эмегенинин' де, меге килеп айтканый дъакшы эрмекти уқпай тургам. Кату, туюк санаа кёксиме бадышпай турды. Аргазы дъок ёскюс, карузы дъок дъан'ыс бойы шокчылдардын' орто-
зына артканынанин', мен корулаар чыдалым дьогын билинип, дъалтанып турдым.

Швабрин, Швабрин менин' санаама неден'де дъаман билдирип турган. Пугачевтон' дъамы ала-
ла, шибеени бойы баш болуп билинер болгон кийининде, ол шибееде арткан кёёркий баланы —
онын' шоктоп дьюретен, кандый да бурузы дъок баланы канайта да ёчтёё табы болды. Мен не-
ни эткедийим? Ого болушты канайда дъетирер? Шокчылдын' колынан' канайып айрып алар? Ме-
нин' аргам, дъан'ысла арга арткан: мен тургуза-
ла Оренбургка барала, канчала капшайладып, Бе-
логорский шибеени айрып алларын мен'дедер,
бойым ол керекке, келишкенчеле болужар деп,

шююндим. Мен абысла, база Акулина Памфиловнала эзендежип алдым, абыстын' эмегенине бойыма кару кижини, алган эжиме бодоп, корулазын, кичеезин деп, сюрекей дъакыдым. Мен, бараксан кызычактын' колын алала, кёстин' дъаажын тёгюп турало эзендештим. «Эзен болзын, эзен болзын Петр Андреич. Айса болзо дъакшы ойто дъолыгыжарыбыс. Бисти ундубагар, биске бичик бичип туругар. Кёёркий Марья Ивановнаны, эмди слердин' ёскё корулаар да, ого болужар да кижи дъок болды» — деп, абыстын' эмегени куучындары.

Тышкары чыгала, бир минутка турдым, улус бууган артпак дъаар кёрёлө, бажырып ийдим, шибееден' чыгала Оренбург дъаар баратан дъолло, менен' айрылбас дъан'ду Савельич ле кожо кёндюгип бастыбыс.

Мен бойымнын' санаамды сананып, базып отурдым, кенетийин кийинибистен' дъедишкен аттын' тибирти угулды. Кая кёрдим; кёрзём: шибееден' казак ман'тадып клеедири, башкир атты чылбырынан' дъединип алган, ыраагынан' меге кол дъан'ыйт. Мен токтой бердим, удаган дъок бистен' качкан уряднигибис келди. Ол биске дъедижип келди, адынан' тюжюре калыды, дъединген аттын' чылбырын меге береле айтты: «Ваше благородие! Бистин' адабыс, сеге атла тон сыйлап дъат, бойынын' кийип дъюрген тонын берген (ээрдин' бёктёргёзинде кой терези тон дьюри). База, ол слерге... бежен акча... сыйлаган, мен дъолой тюжюрип салдым, чугулданбагар» —

дёп, туктурылып урядник айтты. Савельич онообр дъаман-дъаман кёрюп, арбанды: «Дъолой дылыйтып койгом! Сенин' койнын'да не жын'ырайт? Уялбас! «Менин' койнымда не шын'ыраар? Кудай сени кёрзин, ёбёгёнёк! Ол шын'ыраган неме юйген ийне, акча эмес» деп, урядник дьеткил уялып айтты. — Дъакшы — дедим, экюнин' керижин токтодып: — сени ийген кижиге, менен' дъакшы айдып бар; дылыйткан полтинаны ойто дъанаарда кичееп, таап алала, бойын'a аракы ал — дедим. «Алкыш дьетсин слерге, ваше благородие деп, адын ойто бурала айтты; — слердин' учун дъажымала кудайга бажырарым» — Онойып айдала, ол казак бир колыла койнын дъаба тудуп, ойто ман'татты, удаган дъок кёрюнбей қалды.

Мен тонымды кийип алала атка миндим, Савельичти учкаштырдым. «Кёрдин' бе, ёрёкён» — деп, ёбёгён айтты: — «мен ол уурчы шокчылга комыдал бергеним тегин болбоды: уурчы уялган, ол шилемирлердин' бистен' тоноп алган немелерди бодозо, база бистин' бойыбыс бергенибисти кошсо, онын' берген узун бутту башкир ат, кой терези тон тал ортозына да турбас; андыйда болзо керек бolor, калдуу ииттен' тудам тюк те дъулуп алза керек».

X-чы ғ л а в а

ГОРОДТЫ ТАБАРЫП ДЬУУЛАГАНЫ

Дъалан'дарды, кырларды алды,
кырдан' кан-кереде кёстёриле ол
городты кёрди. Одунын' ары дъаны-
на шибее салдырды, Онон' тюнде
пушкаларын городко чикелезин деди.

Херасков.

Оренбургка дъууктап, бир канча колодниктер
кёрдибис, баштарын дъулуп койогон, дьюстерин
палач кыекашла кемжидип салган эмтири. Олор
шибеенин' дъанында, гарнизоннын' инвалидтерге
каруулладып, иштегилеп тургандар. Кажылары
абырачакту, дъуукадан' чёп чыгара тартып турган;
кезиги кюrekле дьер казып турган; каменщикте-
ри кирпичтер тажып, шибеенин' стенезин дъамап
турдылар. Баратанын' дъанында часовойлор би-
сти тоқтодыш ийеле, паспортторыбысты некеди-
лер. Сержант, Белогорский шибееден' келгеним-
ди кандый катшагай угала кёндюре генералдын'
туразы дъаар апарды.

Генерал садта эмтири.

Ол, кюстин' тыныжынан' бүрлери тюжюп кал-
ган яблоняларды кёрюп карыган садовник ле ко-
жо дылу саламга чебер ороп турган. Чырайы-

нан' көрөрдө токынаалу, кадык, ток бюдюштю болды. Ол мени кёрёлө сюгюнди, менин' кёслө кёргён коркушту керектердин' аайын сурап укты. Мен ончозын куучындап бердим. Ёбёгён менин' куучынымды кичеемелю угуп, кургак сабактарды кезин дьюрди. Мен ачымчылу куучынымды айдып божоорымда, ол айтты: «Кайран Миронов!» Ачымчылу болды: дъакшы офицер болгон. Мадам Миронова база сюрекей дъакшы кижи болгон, Мешке тузарга кандый ус болгон! Капитанннын' кызычагы, Маша кайда? — деди. Олabyстын' эмегенинин' колында, шибееде арткан дедим.

«Ай, ай, ай!» — деп, генерал айтты. — «Ол коомой, сюрекей коомой! Разбойниктердин' дисциплиназына иженерге болбос. Бараксан кызычак кандый болгой не? Мен айдып тургам, Белогорский шибее ыраак эмес, его превосходительство баяла шибее дъаар удабай черю ийип, ондогы шыралап дъаткан дьурт улусты айрып алар болбой деп, куучындадым. Генерал чала бютпей турган бюдюштю бажын дъайкады. «Кёрёр, кёрёр» — деди. — «Бу керекти бис база бир шуюжерибис. Менин' айылым, бир аяк чай ичерге кычырып турум: менде бюгюн военный Совет борор» — деди.

«Сен биске, кулугур Пугачев ле онын' черюзи керегинде чике дъарт куучындап берерин'. Эмди тургуза барып тыштанып ал».

Меге баштап берген эжилю квартирама бардым, Савельич ондо качан ок ээлеп туру ого

келеле генералга баар ёйди сакып, мен'деп отурдым. Бу бичикти кычырган кижи менин' дьюрюмиме дъаан учурлу болгон советке мен барбайынча токтобозымды бодоп тур. Дъуулатан часта мен генералдын' айылына келдим.

Мен барзам, генералда городтын' бир дъамылу чиновниги, таможнянын' директоры ошкош, санаама кирет, дьоон, кызыл марал чырайлу ман'дык торко тонду апишыяк отурды. Ол Иван Кузьмичти кумым деп адап, онын' ёлтюрткенин сурап укты, бойынын' сурактарыла, менин' куучынымды ортозынан' тудушла юзюп, кандыйла бойынын' шююлтезин айдып отурды, мен бодозом, военный керекти сюрекей билбесте болзо, кестен'кей кижи деп, кёрдим. Ол ортозында ёскё кычыртулу улустар келгиледи. Качан отурган улустарга ончозына текши бир аяктан' чай уруп берген кийининде, генерал, кандый керек болгohnын ончозын дъарт айдып берди: «Эмди, господалар» — деп, онон' ары куучындады, — «шокчылдар ла канайда тартыжатаныбысты шююжер керек: ичкерилеп дъуулажар ба, эмезе коруланар ба? Ол эки сюменин' кажызында да дъакшы да коомой до дъаны бар. Ичкерилеп дъуулажаты ёштилерди тюрген базарга тузалу; коруланар сюме дезе, ижемчилю, коркуш дъок сюме.. Айдарда, дъёпти, закон аайынча чыгаралы, дъамызы кичюозинен' баштап юн-шююлтегерди айдыгар» — деп, мен дъаар кёрюп, генерал айтты.

Мен ёрё турала, кыскарта озолоп Пугачевтын' бойын, онын' шайказын айдып бердим, оныч кийининде, чике юредюлю черю ичкерлеп дъулап барза, ол мекечи чыдажып болбос деп, бойымнын' шююлтемди айттым.

Менин' шююлтемди чиновниктер (дъамылулар) дъаратпай укканы иле болды. Олор оны, дъаш кижинин' терен' шююлте дъогынан' айтканга бодылар. Былааш эрмектер чыкты, ортодо, эрдинде энезинин' эмчегинин' сюди кургагалак бала деп, кем де дъарым юнденип айткан сёс кулагыма дъарт угулды. Генерал мен дъаар каткырымзып айтты: «Г. прaporщик! Военный Советте баштапкы дъёп качанда ичкерилеп дъуулажар учун айдылатан дъан'ду. Господин коллежский советник! Слер шююлтегерди биске айдып беригер».

Торко тонду карыган ёбёгён ромды кёптёдё кошкон, ючинчи аяктагы чайын тюрген ичеле, генералга каруун айтты: «Мен бодозом, ваше пре-
восходительство, ичкерилеп те дъуулашпас, ко-
руланбас та деп, бодоп турум».

«Ол кандый учун ондый болды, господин коллежский советник?» Кайкаган генерал айтты. — Ёскё эп дъок эмезе ичкерлеп дъуулажар, эмезе корууланар учурлу...» — деди.

— Ваше пре-восходительство, карындап, дъал-
дап кёрюгер.

«Э, хе, хе! Слердин' шююлтегер сюrekей те-
рен' шююлте. Карындайтан, дъалдайтан эбин
тактикада кем дъок, тузаланатан, бис слер-

дин' дъёбигерди тузаланарыбыс. Ол кулгурдын' бажы учун... дьетен эмезе дьюс салковой секретный акчадан' бёрер эдип дъарлаар»... — Ол тушта, — таможенный директор онын' куучынын юзюп айтты, — мен киргизтин' кучазы болойын, колледжский советник болбойын, ол шокчылдар бойлорынын' атаманынын' буды-колын кюлюп ийеле экелип бербезе.

«Ол керекти бис сананарыбыс, шююжери-бис» — деп, генерал айтты. — «Кандыйда болзо, бис военный да дъанынан' белетенбейнче болбос. Господалар, закон аайынча, шююлтегерди айдыгар» —

Ончозынын' шююлтелери менин' шююлтемнен' тескеери барды. Ончо дъамылулар черюнин' ижемчили дъогын, дъен'дирер де магат дъогын, чеберленерин, база онон' до ёскё немени айдыжып тургандар. Ончозыла бек шибеенин' бек степнезинин' ич дъанында пушкалу коруланып отурза дъакшы болор, ак дъалан'га барып дъуулажатанынын' ижемчили дъок деп, шююштилер. Учындала генерал кан'зазынын' когын кактап ийеле, ончозын текши угуп алала, мындый куучын айтты. Менин' государьларым! Мен слерге дъарлап турум: Менин' шююлтемле болзо, господин прaporщиктин' шююлтези дъолду болды: ненин' учун дезе, бу шююлте чын санаалу тактиканын' ээжизи айынча болды, качанда болзо ичкеерлөп дъуулажатан эп-сюме, коруланатан сюмедин' артык болотон учурлу».

Ол орто генерал токтойло кан'зазын асты. Мен

сююнип түрдым. Мен чиновниктер дъаар дъакшыркап, кадай кёрдим, олор шымыранып, дъаратпай, коркуп отурган бюдюштю болдылар.

«Дье, менин' государьларым» — деп, улу тынала, юю кара ышты кан'зазынан' чыгара тынып ийеле, генерал айтты: керек кайралду кааным, улу государыня императрица, бюдюп берген провинцияларды корулайтанында борордо, мен мындый дъёпти бойымнын' мойныма алынып болбос турум. Айдарда, мен, городтын' ичинде отуруп, табаруны сакыза артык, ижемчилю болор деген кёп саба шююлтөлөрине бисти ёштю табарып, дъуулаза артиллериянын' кючиле (арга бар болгожын), кажы бирде шибееден' чыгып ёштюни кайра согуп турарыбыс дегенине дъёпсинип турум» — деп, генерал куучындады.

Дъамылулар эмди мен дъаар кёрюп, мени элек-теп қаткырымзыдылар. Совет таркады. Бойынын' санаазынча этпей, эш неме билбес, таскабаган улустын' шююлтезине дъёпсинген күндюлю дъуучылдын' дъянгагын кёрёлө, эрик дъок чёкёндим. Коллежский советник — гражданский дъамы.

Бу атту-чуулу совещаниенин' кийининде, тоолу күндердин' бажында, Пугачев бойынын' айткан сёзинче, Оренбургка дъууктап келген керегинде табыш угулды. Мен тюймечилердин' чөрөзин городтын' шибезинин' юстюонен' кёрдим. Мен кёрёrimде олордын' тоозы, менин' кёргён калганчы табару тужундагызынан' он катапка кёптёгөндий болды.

Олордо Пугачевтын' дъуулап алган канча оок

шибеелерден' олдьолоп алган артиллерија да бар болыптыр. Военный Советтин' дьёби санаама ки-
рерде, мен оренбургский шибееде сюрекей узак
туюктанатаныбысты билеле, санааркап, арайла
ыйлабай турдым.

Тегин айыл-дъурт бичиктерине жиришпей,
историяга кирген оренбургский табарузын бичи-
бейин. Кыскарта айдайын, ол табару тужунда,
дъамылулардын' кичеенбегенинен' улам, дъурт
албаты коркушту ачана, кызалан'да шыралады.
Ол тужунда оренбургтагы дьюрюм-дъадыжы-
неден' де коомой болгонын билерге дъен'ил. Он-
чо улус бойлорынын' дъадын-дьюрюминин'
учындагы аайын, кунугып сакылдылар. Ончозы
неле неменин' баалузына чыдашпай калактап,
онтоп дьюрдилер. Дъурт улус пушканын' оғы че-
денине келип тюшкенде керексинбес, юрене
берген болгон; Пугачевтын' табаруларын да не-
меге бодобой барган. Мен эригип ёлёриме дьет-
тим. Күндер ёдюп турган. Белогорский шибеези-
нен' меге письмо келбей турган. Дъолдор ончо-
зы туюк болды. Марья Ивановнала айрылышка-
ным меге коркушту кюч болды. Онын' кандый
дьюрген дьюрюмин мен билбес учун, меге дъаан
шыра болды. Менин' дъан'ысلا соодым, шибе-
ден' чыгып атту дъортып дьюрери болды. Мен
Пугачевтын' быяныла дъакшы атту болдым. Ол
адымла ас курсагымды юлежип тургам, ого
минип алыш, күнөн' сайын городтын' тыш дъа-
нына барып, Пугачевтын' черюлериле адыхып
дьюрдим. Ол адышканында дъаантайын, дъакшы

атту, тою-ток, эзирик шокчылдар артыктай-
тан болгон. Куран'ы атту городтын' черюлери,
олорды дье'ип болбой турган. Кажы бирде би-
стин' аш-курсактан' ач, дьою да черююбис чы-
гып удурлажатан болгон, дье учуралда тоскыр-
ган атту черюле олор кардын' терен'инен' дье-
н'юлю удурлажып болбой турган. Бистин' артил-
лериябыс шибеенин' юстюнен' кюркюреп турды,
дъалан'га чыкса балкашка бадалар, барып бол-
бос, аттардын' арыгы да коркышту. Бистин' дъуу-
лажып турган бюдюжибис шак ондый болгон!
Оренбургтын' бийлери чеберленер, кестен'кейле-
нер тегени ол эмтири!

Бир катап, бис канайта да жалын' улусты то-
скырарыбыста, мен нёкёрлёринен' сон'догон бир
казакка дъедиштим; оны бойымнын' турецкий юл-
дюмле чабарга дъазанып алган болгом, ол дезе
кенетийин бёрюгин уштуйла кыйгырды: «Эзен,
Петр Андреич! Слер кудайдын' кючюнде кандый
дьюрюгер?

— Мен кёргён бойынча, бистин' урядники
танаидым. Мен ого сюрекей сююндим. — «Эзен,
Максимыч, — дедим. — Белогорскийден'. келге-
ни уладын' ба?».

«Дъууктала дьюргем, ёрёкён Петр Андреевич;
кече дъан'ыла келдим. Менде слерге беретен
письмо бар» — деди. — Кайда Ол? — деп, мен
бастыра бойым кызырып чыгала, кыйгырып ий-
дим.

«Бойымда» — деп, койнына колын сугала,
Максимыч айтты. — «Мен слерге кандыйда ар-

гамла дьетиречи болуп, Палашага сёзимди бер-
гем» — деди. Ол орто, ол меге бюктеп койгон
бичик береле, тургузала ойто ман'тадып дьюре
берди. Мен оны, дьюрексип туруп, анчала кы-
чырганым мындый болды:

«Кудай мени кенетийин ада-энемнен' айрыл-
зын' деген эмтири: эмди менде тёрёгён де дьюк,
мени корулаар да кижи дьюк. Слер качанда
болзо меге, база кандыйда кижиге дъакшы эдер-
ге сананатаныгарды билеле, слерге эрмегим ай-
дарга турум. Бу бичик слерге, канайып та болзо,
дьетсин деп, кудайга бажырып дъадым! Макси-
мыч, оны слерге дьетиречи болуп, сёзин берген.
База, Палаша Максимычтан' уккан, слер тудуш-
ла шибеенин' тыштында адыхып дъадыгар, бой-
ыгарды эмеш те чеберлебей дъадыгар, слердин'
учун кёзинин' дъаажын тёгип, кудайга мёргюп
дъаткан улуска эмеш те килебей дъадыгар деп.
Мен сюрекей узак ооруп дъаткам; дъазылган
кийининде, эмди бистин' дьерде, ёлгён адамнын'
ордына начальник дъамылу болуп турган Алексей
Иванович отец Герасимди Пугачевла корку-
дып, мени колына алыш алды. Мен эмди бистин'
турада каруулду дъадырым, Алексей Иванович
мени бойына барзын деп, албадап туру. Ол ме-
ни ёлюмнен' айрыгам деп айдат, ненин' учун де-
зе, Акулина Памфиловна мени шокчылдарга дье-
ним деп айткан мекезин чыгара айтпагам деп,
мактанат. Менин' санаамла болзо, Алексей Ива-
новичтий кижиге барганча, ёлзём торт. Ол ме-
ниле сюрекей казыр, кюркет эрмектежет, мен

ого барбазам, Харлова Лизаветаны чылап шокчылдын' одузына апарып берерим деп, кекенип турат. Мен Алексей Ивановичти, сананарага күн бер, сакы деп, сурагам. Ол юч күнгө саксыр болуп дьёттёнгён; юч күннин' бажында мен ого барбазам, меге эмеште кайрал болбос. Ѓрёкён, Петр Андреич! Дъян'ысла слер менин' коручылым менин' учун туружыгар. Генералды, ончо командирлерди сурап, бис дъаар черю ийгер, аргалу болзо, бойыгар да кожо келигер. Слерге кару, дьюкту ёскис бойым.

Марья Миронова».

Бу письмоны кычырала, мен арайла дьююлбедим. Мен город дъаар, кайран адымды аайыбажы дьюк чогон'чойлоп, ман'таттым. Дьюлой барып, бараксан кызычакты айрып алар керегинде кандыйла дьюзюн сюме бедиреп санандым, эш неме тападым. Городко келеле, мен кёндире генералга барып айылына кире кондым.

Генерал комнатанын' ичинде пенковый кан'зазын тиштенип алган, ары-бери телчиp, базып дьюорди. Мени кёрёлө токтой берди. Баяла менин' бюджимнен' ол коркуган бolor; ол менин' мен'деп келген керегимди кичееп сурап укты.

Ваше превосходительство, мен слерге тёрёгён адама келген чилеп кёлдим; менин' сурап келген керегимди таштабай, кудайдын'-учун болушсагар — деп, мен генералга айттым.

«Не болды, кёёркий?» Кайкаган ёбёгён сурап укты. «Мен сеге не туза эдетем? Айт».

Ваше превосходительство, меге бир рота солдаттар, бежен казактар береле, Белогорский шибеени шокчылдардан' арулазын деп, дъакылта беригер.

Генерал мен дъаар кезе кёрюп турды, баяла мени дьююлгенге бодогон болор (ол до бодолгон чынга дъуук болгон).

«Канайта? Белогорский шибеени арулаар?» — деп, ол менен' сурады.

Дъен'ю алатаныма иженип турум, дъан'ысла божотсогор мени — деп албаданып, каруумды айттым.

«Дъок, дъиидим», — ол бажын дъайкап айтты. — «Ондый ыраак дьеरге барзагар ёштиюлер тёс чериоге колбошгырып турган дъолыгарды туюктап, слерди дъен'илинче базып салар. Дъолдо туюктанып калзагар...».

Мен онын' военный шююлте — куучынын айдып, кёндюккенин кёрёлө коркуп, онын' куучынын юзерге мен'дедим. — Капитан Мироновтын' кызы, меге письмо бичип дъат; ол болуш сурган; Швабрин оны бойына аларга; албаданып, шыраладып дъат деп, мен'дей — шын'дай айттым.

«Ондый эмеш ле? О, ол Швабрин коркушту дъаман кулугур эмей, ол менин' колымса киргежин, мен оны 24 часта дъаргыладарым, бис оны шибееинин' юстюонде адып саларыбыс! Дье, эмди тургуза сакып алар керек...».

— Сакып алар! деп, мен кыйгырып чыктым. — Бис сакып отурганча Марья Ивановна ол алып алып койор!..

«О! ондо кем дъок. Ол удурумга Швабринге эмеген болзо дъакши бolor, ол эмди оны кюн-дюлеер, кёдюрер; качан бис оны адып салзабыс, қудай берзе, ого женихтер табылар. Эрке кыстар, кыс бойынча отурбайтан; дъок карын дъаш ёскюс юй кижи, бойына ёбёгёнди кыс кижиден' капшагай табар деп, айдарга санагам» — генерал куучындады.

Оны Швабринге бергенче, мен ёлзём торт! —
Мен калдьуурып, кыйгырып чыктым.

«Ба, ба, ба! Эмди билдим» — деп, ёбёгён айгты. — «Сен Марья Ивановнаны сююген эмтириин». Ол, ол керек база башка! Бараксан, дъидим! Дье кандыйда болзо, мен сеге рота солдаттарды ла бежен казактарды берип болбозым. Бу экспедиция шююлте дъок, тескери дьорык бolor; мен оны бойымнын' мойынма алынып болбозым.

Менин' бажым салактай берди; туюк санаага тюже бердим. Кенетийин ле менин' бажымда дъаны' шююлте болгонын, озогы романисттердин' айтканынча, кычырачы мынын' кийининдеги главадан' билер.

XI-чи г л а в а

ТЮЙМЕЕНДЮ СЛОБОДА

Ол тушта арслан тою болгон, буюн
дерде казыр да болзо,
«Менин' ичесниме не керектю кел-
дин?»

Дъалакай сёзин ол айтты.

A. Сумароков.

Мен генералдан' чыгала, бойымнын' квартирам
дъаар мен'деп бардым. Савельич мени ээжилю
арбыжыла уткуды.

«Сен, ёрёкён, эзирик шокчылдар ла адыштарга
дъалкурбай турун' ба? Ол боярин укту кижинин'
кереги бе? Дъеткерди кайдан' билер; тегиннен'-
тегин ёлёрин'. Дье, сен, эмезе туркаларла, эмезе
шведтерле дъуулашкан болzonъ эмеш аайлу бо-
лор эди, сен дезе та кем ле дъуулажып турган',
айдарга да килинчектю» — деди.

Онын' куучынын, мен эрмек сурайла, токтодып
кйдым: менин' акчам бастыразы канча? «сеге
дъедер» — деп, ёбёгён мактанган аясту айтты.
«Шокчылдар канчада бедирезе, мен таптырбас
дьерге сугуп салгам». Онойып айдала ол карма-
нынан' тююген узун баштык алыш чыкты, тол-
тыра мён'юн акчалу эмтирир — «Дье, Савельич, —

эмди меге, талортозын бер; артканын бойын' ал.
Мен Белогорский шибееге баарым» — дедим.

„Ёрёкён, Петр Андреич!» — деп, дъакшы ёбё-
гён, юни тыркырап туруп, айтты. — «Кудай-
дан' коркузан; эмдиги тушта шокчылдардан'
ёдюп баар арга дьок, сен неге баратан! Сен
бойын'а килебес болzon', ада-энен'де болзо
ачынзан'. Сен кайда баратан? Неге? Эмеш сакып
алзан': черю келеле шокчылдарды ончозын ту-
дуп алган кийининде кайдада барзан' табын' бо-
лор».

Менин' шуююнип алган шуюолтем кату болгон.
«Эмди қуучындажатаны оройтыган деп, ёбёгён-
гё, айттым. — Мен баар учурлу, барбаска болбос.
Санааркаба, Савельич кудай быянду; баяла дьо-
лыгыжарыбыс! кёр, сен ялба, кысканба. Бойы-
н'а неле керектю немени, баалу да болзо, дьеткил
садып алып дьюр. Бу акчаны мен сеге сыйлап
дъадым. Мен юч кюннин' бажында келбей кал-
зам...».

«Бу, слер канайып туругар, ёрёкён?» — деп,
Савельич мени дьетире айтырабады. «Мен сени
дъан'ыскандыра божодотом! Оны тегин тюжюн'-
де де сураба. Сен бааррага сананып алган болzon',
мен дьою да болзом, кийинин'нен' базып, баратам
сенен' айрылбазым. Мен, сен дьюкко таш шибе-
нин' кийининде отуратан турум! Мен дьююлгек
пе? Сенин' табын' ёрёкён, мен дезе сенен' айрыл-
бас турум» — деди.

Савельичле сёс былаажарга арга дьогын билип,
кожо бааррага шыйдышын дедим. Дъарым час

ёткөн кийининде мен бойымнын' дъакшы адымама-
 миндим, Савельич дезе арык, аксак атка минди
 оны ого городтын' бир кижизи, азыраар немези
 дъок болордо, сыйлап берген болгон. Бис го-
 родтын' баратазына келдибис; карулчыктар би-
 сти ёткюрди; бис Оренбургтан' чыгып, кёндюк-
 тибис.

Бозом кирип келди. Менин' баар дъолым,
 бредский слободанын' дъанынча барган болгон,
 ол Пугачевтын' турган дьери. Чике баар дъол-
 ды кюрт алыш койгон; дье чёлдё текшиле кю-
 нюн' ле дъортып турган аттардын' дъан'ы исте-
 ри кёп кёрюнет. Мен тын'ыда дъелдирип бар-
 дым. Савельич дьюок арайдан' дъедижип, дье-
 дишпей кийинимнен' ээчий тудушла меге,—
 кыйгырып турган, «Араай, ёрёкён, кудайдын'
 учун араай! Менин' дашын адым сенин' узун
 бутту кёрмёзин'ге дъедижип болбой туру. Бу,
 сен неге мен' деп дъадын'? Тойго брааткан болзо
 кайсын, тёбёлёдёргө барып дъатканын бодонбос,
 эмешле неме болзо... Петр Андреич... ёрёкён,
 Петр Андреич! тынымды юребе!.. Ээ кудай-
 ым, бариннин' балазы базылатан туру»! деп, Са-
 вельич қалактап кийинимнен' келип дъатты.

Удаган дъок бредсктеги отторы суркурады.
 Бис дъуукаларга, слободанын' бойы бүткен ши-
 беезине дъууктап келдибис. Савельич қалактап
 сыйтаганча барып, менен' арттай турган. Мен
 слободаны табыш дъок ёдёrim деп, иженип бар-
 гам, кенетийинле алдымда каран'уйда шыйдам-
 ду беш кирелю кижи турганын кёрдим: ол Пуга-

четын' шибебеленген дъериндеги озочыл каруулы болуптыр. Бисти токтоттылар. Олордын' алыжар темдек эрметин билбес учун, мен унчукпай ёдё берерге санангам; дье олор мени ол ок тушта курчап алдылар, олордын' бирюзи менин' адымнын' чылбырынан' тутты. Мен юлдюмди ушта соголо, ол кижиги бажы орто соктым, дье бёриоги оны аргадады, дье ондыйда болзо таралдый берип, чылбырды колынан' божодып ийди. Ёскёлёри дъалтанала туура дьюгюриштилер, мен ол орто адымды камчылайла, ман'тада бердим.

Тион дъууктап, каран'уй кире бергенде мен, кем дьок дьюре берер эдим, кая кёрзём Савельич дьок болды. Кайран ёрёкён, аксак адыла разбойниктерден' качып болбогон. Мыны канайдар? Эмеш сакыдым, тутурган деп билеле, адымды ойто буруп, ёбёгёнди айрып аларга бардым.

Дъуукага дъууктап келзем, меге ыраактан' кыйгы-табыш менин' Савельичтин' юни угулды. Мен тюргендеп дьюрттым, удаған дьок, дъаныла мени туткан улустардын' ортозына база катап кирип калдым. Савельич олордын' ортозында турган. Олор ёбёгёнди адынан' дая тартып ала-ла, кюлююрге дъазанып тургандар. Менин' келгениме олор сююндилер. Олор меге кыйгы-табышту табарып келеле, мени тургузала адымнан' ан'тара тартып, тюжюрдилер. Олордын' бирюзи, дъааны болбой кайсын, бисти каанга дъетирер деп, турды. «Бистин' адабыс дезе, слерди тургузала буур да дезе табы, эмэзе кудайдын' ак дъа-

рыгын сакып алзын дёзө дё табы!» — дёп, ол кожып айтты. Мен мойношподым; Савельич база менин' байдажыма кирди, бис экюди, сююнижип айдагылап апардылар.

Бис дъуукадан' кечеле слободага кирдибис. Айылдарда текши оттор кюйоп турган. Табыш, кыйги текши ле угұлып турган. Оромдо меге кёп улус дъолыкты; дье тюннин' каран'уйында, бисти кем де кёрбей, мени оренбургтын' офицери деп, таныбадылар. Бисти дъолдордын' белтиринде, толықта турган туралын' дъанына экелдилер. Баратазынын' дъанында тоолу аракынын' бочколоры, база эки пушка турган. «Ёргё бу»— деп, ол улустын' бирюзи айтты; — «эмдиле барып слердин' керегинде айдарыбыс». Ол турага кирди. Мен Савельич дъаар кёрдим; ёбёгён ичинде молитвазын кычырып, крестенип турды. Мен узак сакыдым; — учында кирген қижи чыгый келеле айтты: «Сен бар, бистин' адабыс офицерди кирзин деди».

Мен турага кирдим, ол эмезе, улус айткан аайынча, ёргёгё кирдим. Ичинде тон' юстен' урган эки свечилер, кюйоп турды, стенелерин, алтынду чаазын дъапшырып, дъазаган эмтири; такталары, столы, буулап койгон кол дъунгужы, кадудагы коларткыжы, толыктагы кюлкюзи, какпыштары, кринклер тургускан дъалбак шестогы, — ончозы тегин ле туралын' ичиндий болды. Пугачев кудайлардын' алдында, кызыл кафтанду, бийик, содон бёрюктю, мыкынданып алган отурды. Онын' дъанында, тоолу нёкёрлёри, тё-

гюниле оны қюндиүләчи болуп мекеленип тургулайт. Оренбургтан' офицер келгенин олор сюрекей соныркап укканы ла мени бийиркеп уткуп аларга белетенип алгандары билдирип турган.

Пугачев мени көргөнлө бойынча таныды. Чимерек бюдюжи тургузала дыылыйган. «А, ваше благородие» — деп, мен дъаар сергелен' эрмектенди. — «Кандый дьюрюн? Кудай сени не керектю экелди?» Мен бойымын' керегиме дьюргенимди, онын' улустары мени токтодып алганин айттым. «Кандый керек болгон» деп, Пугачев сурады. Мен айдар сёзим тапай турдым. Пугачев мени улустын' кёзинче айтпаска турган туры деп бодойло, ончозын чыклавын деп бойынын' нёкёрлөрине айтты. Ончозы мойношпой чыклады, экиле кижи отурған дьериинен' кыймыктанбадылар. «Олордын' кёзинче кем дъоң куучында, дъалтанба, олордон' мен бир де неме дъажыrbайтам» деп, Пугачев меге айтты. Кёстин' кырыла мекечинин' нёкёрлөрин кёрдим. Олордын' бирюзи каткак сёёктю, бёкчөк сынду, буурул сагалду ёбёгён, боро армягынын' юстюнче, ажыра салылган ногоон лентадан' башка, кижи адыхтаар бюдюжи дъоң кижи эмтири. Дье онын' нёкёрин дъажыма да ундубазым. Ол бийик сынду, таларкак сёёктю, дъалбак дъарынду кижи эмтири, мен оны төртөн беш дъашка дьеткен деп кёрдим. Кою кызыл сагалы, суркураак чан'кыр кёстёри, тумчугында юйттери дъоң болгоны, ман'дайында, дъаактарында кызыл мен'дери онын' чодыр, дъалбак дьюзин кайкамдыш бюдюштендирип турга-

нын айдып та берергө кюч. Ол қызыл чамчалу, киргиз халатту, казак шанбарлу болгон. Баштапкызы (кийининде уктым) качкын капрал Белобородов¹ болуптыр, экинчи Афанасий Соколев (Хлопуша² деп чололу) ссылкага дьюрген шокчыл, юч катап Сибирдин' рудниктеринен' качкан кижи болуптыр. Мен коркуп санаамнын' бажына сыран'ай чыкпай да турган болзом, ондый сан' башка улустын' ортозына кенетийин киреле алан' кайқап, соныркап отурдым. Дье менен' Пугачев чочыда эрмек сурады: «Куучында: Оренбургтан' не керектү келдин?»

Менин' бажыма сан' башка санаа кирди: менин' санаамда, Пугачевла экинчи дъолыгышканым, бойымнын' сананган санаамды бюдюрерге арга берип тургандый болды. Мен эптю ёйди тегин божотпоско санандым, айдайын деген сёзимди дъакшы шююнбей де Пугачевка айттым:

— Мен Белогорский шибее дъаар барып дъаткам, ондо ёскюс бала бар, оны дъаман кёргюлеп, кыйнагылап дъат, оны айрып алайын деп.

Пугачевтын' кёстёри ачылып кюйюп чыкты. «Менин' улустарымда ёскисти кыйнайтан кем болгон?» — деп, кыйгырып чыкты: «Онын' мандайы дьети де сёём болзо, менин' дъаргымнан' чыгып барбас. Айт: кем бурулу?».

¹ И. Н. Белобородов — пермский заводтордо ишмекчилердин' ортозында восстание кёдюрип баштаган, службадан' чыккан солдат — артиллерист.

² Хлопуша — крестьян кижи, уралдын', восстание эткен ишмекчилердин' отрядтарын баштап турган, пугачевщинанын' эн' дъаан башчылардын' бирюзи.

— Швабрин бурулу, — деп, мен айттым. —
Олabyстын' эмегенинде слердин' көргөн сору
кызычакты дъайымга божотпой кыйнап, бойна
аларга албаданып туро.

«Мен Швабринди юредерим» — деп, казырла-
нып Пугачев айтты. — «Бойы билинип, улус
кынайтан кылышты мен ого билдиртерим. Мен
оны бууп саларым».

«Бир сёс айдайын, чугулданбагар» — деп,
Хлопуша тунгак юниле айтты. «Сен Швабринди
шибеенин' комендантына тургузарга база мен'де-
ген', эмди дезе оны буурга мен'деп дъадын'. Сен
казактарды ёёркёткён', дворянинди олордын' на-
чальники тургузала; дъартты дъок эрмек угала
дворяндарды ёлтюрип коркутпа».

«Олорго килебес те, кайрал да бербес ке-
рек!» — деп, ногоон ленталу ёбёгён айтты.
«Швабринди буурга кюч эмес: господин офицер-
ди де дъазап шылаарга база коомой эмес: ол не
керектю келген. Ол сени кааным деп, билбей
турган болзо, сенен' кайралда сураарга керек
дъок; сени каан деп турган болзо, ол эмдиге дье-
тире Оренбургта сенин' ёштюлерин'ле кожо нени
эдип отурган? Оны приказнойго апарала эмеш от
одырарга дъёбин'ди берзен' кандый болор: мен
бодозом, оны Оренбургтын' командирлери каю-
чы эдип, биске ёнётийин ийген ошкош».

Карыган шокчылдын' куучыны дъолду, учурлу
аайлу билдириди. Менин' бастыра эдиме соок
дъайылды, ондый дъеткерлю кюлюктердин' ко-
лында турганымды санангамда сюрдеп турдым.

Пугачев менин' дылтана бергенимди билип ийди. «Ась, ваше благородие?» — деп, мен дьяар кёзин имдейле айтты. «Менин' фельдмаршалым дьолду айтты ошкош. Сен кандый деп, санандын'?» Пугачевтын' каткырганына менин' санаам эмеш дъарый тюшти. Мен токынаалу турала айттым, мен онын' колында, канайтса онойтсын, бойынын' табы дедим.

«Дыакшы» — деп, Пугачев айтты. — «Эмди айт слердин' город кандый дъадыры».

— Кудайга баш, амыр, энчю — дедим.

«Амыр энчю?» — деп, Пугачев айтты: — «Албаты курсактан' торолоп дъат!».

Пугачев чынын айтты; дье мен, шерт аайынча, Оренбургта неле дьюзюн курсак кёп, ол ончо тёгюон эрмек деп, айдып турдым.

«Сен, кёрзён'» — деп, ёбёгёнёк айтты, — «Ол сени кёзин'че тёгюондеп туру. Канча качкындар ончозы, Оренбургта ачана албаты ёлгён сек дыип дъат, оны да сюрекей дыакшы курсакка бодойт деп айдыжат; бу дезе, ондо неле неме элбек деп, тёгюондеп туру. Сен Швабринди буурга турган болzon', бир аай бу да кюлюкти бууп сал, кажызына да коомыдал дъок болзын».

Шилеемир ёбёгённин' сёзине Пугачев булгала бергедий билдириди. Карын ырыс бололо, Хлопуша бойынын' нёкёриле кепчежиپ, сёс былаашты. «Болор, Наумыч. Сен тудушла буур, кезер, ёлтурер деп дьюретен. Сен кандый ондый баатыр болгон? Кёрёр болзо, бойы дьюокле тынду. Бойын' межиктин' кырында турун' ийне, ёскё улуска

дезе, дъаантайын кара сананып дъадын'. Сен ки-
жинин' канын ас тёктин' бе?» — деди.

— Сен кандый агару болгон? — деп, Белоборо-
дов айтты.—Сен кайдан' килен'кей боло бердин?

«Сен де, — мен де килинчектю — деп, Хло-
пуша айтты, бу кол (ол орто ол сёёктю дъудуру-
гын тююнди, дъен'ин тюрюне ле тюктю колын
чыгарды), бу кол кижинин' канын тёкёни чын,
мен бурулу. Дье, мен ёнтюни ёлтюргем, айыл-
чымды ёлтюрген эмес. Дъалан' дъерде, каран'уй
дышта, айылда, пеккенин' кийининде отурала
эмес; темир чокпорло, малтанын' тёбёзиле, ка-
дыштардын' кобыла эмес». Ёбёён туура кёрё-
лө, — «Дъарык тумчук!» деп, арбанды.

— Сен, карыган юкю ондо нени шымыранып
отурун? — деп, Хлопуша кыйгырды. — Мен се-
ге дырык тумчук берерим, акыр, сенин' де ёй-
ин' келер; кудай берзе сен де кыскашты ды-
тап кёрёрин'... Эмди тургуза токтодын, онон' ёс-
кё мен сенин' сагалын'ды дъулуп саларым!

«Господа генералдар!» — Пугачев дъамырkap
айтты. — «Кырышты токтодыгар, бolor! Орен-
бургтын' ийттери ончозы да дъан'ыс артпакта
буттарыла калан'даза керек бееди; бистин' тай-
гылдарыбыс бойы-бойлорын дъишсе, дъеткер ол
бolor. Дье, дъёттёжигер».

Хлопуша ла Белобородов бир де сёс айдышпа-
ды, экю бойы-бойлоры дъаар кылайынып турды-
лар. Мен куучынын' аайын кёрзём, меге коо-
мой болуп божоордон' да магат дъок, ол куу-
чынды кыялтазы дъок ёскёртөр керек деп биле-

ле, Пугачев дъаар кёрюп, омок бюдюштенеле айттым.

— «Бат-aa! мен сеге, ат ла тон учун алкыш кюндиюмди айдарын арайла ундубадым. Сен эмес болzon' мен городко дьетпей, дъолдо тон'ып калар эдим».

Менин' сюмем дъарады. Пугачевтын' чырайы дъарый берди. «Алымды тёлгёни кёрюмдилью»— деп, ол кёзин сыкыйтып кёрёлө, айтты. «Эмди сен не меге айдып бер, Швабинге кыйнаттырып турган кызычакта сенин' не керегин' бар? Дыш кижинин' дьюргин бактырган кыс эмес пе? а?» — Ол мениле айылданатан бала — деп, керектин' аайы дъаранып келгенин кёрёлө, чынын дъажырар шылтагын керектебей турдым.

«Сенле айылданатан бала!» — Пугачев кыйгырды. «Баядан' не айтпадын'? Бис слерди алыштырала, сенин' тойын'a келип, дышргаарыбыс! Онын' кийининде ол Белобородовко айтты: «Бери ук, фельдмаршал! Бис онын' благородиеле азыйдан' бери надышлашкан улус; отурала ажанаалдар; тан' эртен эн'ирден' артык. Оны канайдатанын эртен кёрёр».

Мен, андый кюндиюлештен' мойноорго эп та-былган болзо, сюгюнер эдим; дье канайтса да арга дъок болгон. Эки дыш казачкалар, тута ээзинин' кыстары, столго ак скатерть дъаяла калаш, кайнаткан балык, бир канча штофторго урган аракы ла сыра экелдилер, меге базала Пугачев ла онын' коркушту нёкёрлөриле дъан'ыс столдо отурарга келишти.

Мен арга дьокто ажанышкам, ажаныш тюн ортозына дьетире ёдюп турган. Учында ончозы эзирип калгандар. Пугачев бойынын' отурган дьеинде уйкузырап отурды; онын' нёкёрлёри турала, ого чаптык этпей, мынан' баар керек деп, колыла кёргюстилер. Мен олорло кожо чыктым. Хлопушанын' дъакылтазыла каруулчык мени приказной турага апарып, бёктёп салды, Савельич база ондо ок отурган эмтири. Ёбёгён бу бастыра ёдюп турган немени кёрюп, сыран'ай тын' кайкаганынан' улам менен' бир де сурак сурап укпады. Ол каран'уйда дъадып алала, узак тынаарсып, онтоп дъатты; учында козрыктап уюктай берди, мен дьюзюн базын санааларга алдырып, тюнди чыгара эмеште уюктабадым.

Эртен тура Пугачев элчи иип, мени бойына алдыртты. Мен ого бардым. Онын' баратазынын' дъанында татар укту юч ат дьеекен кибитка турды. Улус тышкары тюймежип турды. Мен сенекте Пугачевко туштадым; ол дьорыкта кийетен кийимдю, тон ло киргиз бёркин кийип алды. Кече менле кожо отургандары күндюлечи болуп бюдюштенип, оны айландыра турдылар, онойип бюдюштенгени кечеги менин' кёргён бастыра не- меге сыран'ай келишпей турган.

Пугачев мениле омок эзендежеле, кибиткага бойыла кожо мени отургысты.

Бис отуруп алдыбыс. «Белогорский шибее- ге!» — Пугачев, бут бажына туруп, юч атты башкарып турган, дъалбак дъарынду татар укту кижиге айтты. Менин' дьюрегим тын' согыла

берди. Аттар турган дъеринен' кыймыктандылар, кюзюн'и шын'ырап, кибитка дьюреле берди... «Тур! тур!» — деп, меге сыран'ай танылу юн угулды, — кёрзём, биске удура Савельич дьюгюрип келет. Пугачев аттарды токтотты. «Ёрекён, Петр Андреич!» — ёбёгён кыйгырды. «Мени, карый берген кижини бу шилем... ортозында таштаба». А, карыганак! — деп, Пугачев айты. — Бисти кудай базала тушташтырды. Дье, облучекко отур. «Спасибо, кааным, спасибо, тёрёл адабыс». — деп, Савельич отуруп, эрмектенди. «Мени, карыган кижини таштабай алганын' учун сеге кудай узак дьюрюм берзин. Сенин' учун дъажымала кудайга бажырарым, койон терези тон керегинде сёс тё айтпай дьюрерим».

Бу койон терези тон учы учында Пугачевты чынла ачындыргадый болды. Карын бу эрмекти Пугачев та укпай калган, та керексибеди. Аттар ман'тады; оромдо улус токтоп бажырып турган. Пугачев бажын кажыла дъанына дъайкап, эзендежип брааткан. Бир минуттын' бажында бис слободадан' чыгала тюс, дъакши дъолло ман'таттыбыс.

Мен бу ёйдё не керегинде сананганымды билерге дъен'ил. Бир канча частардын' бажында мен, баяла ёскё кижиге барып калган деп сананып турган кысла тушташкадый болым. Мен бистин' туштажар ёйдин' аайын сананып тургам. Менин' салымым Пугачевтын' колында болгонын ла ол кандый да кайкамдылыу керектерден' улам, дъарты дъок шылтак учун менле кожо болгонын

онойып ок санаанып тургам. Менин' сююген баланы кыйынынан' айрып аларга сёzin бергөн кижинин' коркушту казыр, кижинин' канын тёгётён дъян'ду болгоны санаама кирди! Ол капитан Мироновтын' қызы болуп турганын Пугачев билбей турган; Швабрин ачынала ого ончо неменин' дъартын айдып та берери магат дъок: бу керектин' дъартын Пугачев ёскёдё эп ажыра билип алгадый болгон.. Ол тушта Марья Ивановнала не болор? Онайдо санангамда, бастыра эдимде соок билдирип, чачым ёрё кёдюрилип тургандый болды...

Пугачевтын' кенетийин сураганынан' сананган санаам юзюлди: «Слер благородие не керегинде санааркай берген?» — Канайып санааркабас — дедим. — Мен офицер ле дворянин; була кече сеге удурлажа согушкам, бюгюн дезе сенле кожо дъян'ыс кибиткада отуруп барып дъадым, менин' бастыра дьюрюмимнин' ырызы сенен' камаалу. «Айдарда не?» Пугачев сурады. «Сен коркудын' ба?»

Ол бир катап меге кайрал бергениле мен дъян'ысла онын' быянына эмес, болжына да иженип турғам деп айттым.

«Сен дъастырбадын', бу, кудай бу туру, дъастырбадын'!» — мекечи айтты. «Менин' уулдарым сени дъаман кёргэндёрин билерин'; карыган ёбёгён дезе бюгюн де, сени шпионго бодоп, сени кыйнап, бууп салар керек деп албаданып турган; дье мен, сенин' берген койон терези тонын'ды ла бир стакан аракын'ды ундумбай, дъёпсинбедим» —

Савельич ле татар кижи укпагадый эдип юнин дъабызадала айтты. «Мен слердийлердин' айтканынча ондый коркушту кан ичеечи эмес болуп турганымды кёрюп дъадын'».

Белогорский шибеени дъуулап алганы санаама кирди; дье сёс былаажарын керексибей, бир де сёс айтпадым.

«Оренбургта менин' керегимде не деп айдыжат?»—Пугачев эмеш унчукпай отурала суралы.

— Сени дъен'ерге кюч деп айдыжат; сёстё дъок: бойын'ды билдирткен'.

Мекечинин' чырайында дъакшыркап, сююнгени билдириди. «Ондый!» — деп, ол сююнип айтты. «Менин' дъуулажып турганым сюрекей. Юзееванын¹ дъанында дъуулашканымды слердин' Оренбургта билип дъадылар ба? Төртён генералдар ёлтюрткен, тёрг чөрү — олдьолоткон. Сенин' санаан'да кандый' Прусский король меге чыдашкадый ба?».

Шокчылдын' мактанчагы мени дъилбиркедип турган. — Сен бойын' кандый деп турун? — дедим, — сен Фридерики² дъен'гедийн' бе?

«Федор Федорович ба? Оны дъен'бей канайып калдым? Слердин' енералдарды дъен'ип турум ине; олор дезе оны токпоктогондор. Бу ёйгё

¹ Юзеева — Оренбургты корулап аларга ийилген, каан башкарунын' генерал Кара баштаган чөрөзин Пугачев 1773 дылдын' 9-чи яиварьда оодо согуп, дъен'ген дъердеги деремне.

² II Фридрих — (1712—1786) прусский король Улу Фридрих, XVIII чакта Европанын' эн' дъаан, ады чыккан полководецтердин' бирюзи,

дьетире менин' дъуу дьеселдерим ырысту болгон. Мынан' ары Москва дъаар барзам кандый болор, аайын кёрёрин'». — Сен Москвага баарга дъадын ба?

Мекечи эмеш санана, дъарым юнденип айтты: «Кудай билгей». Менин' дъолым тапчы; Неле кююн-санаамды бюдюрер аргам дъок. Менин' уулдарым бойлорын бийик санангылап дъадылар. Олор уурчылар. Кулагымды курч, курч тудар (керек; олор баштамыла келишпес керек тушта, бойлорынын' мойындарын юстирбези учун менин' бажымды садып ийерлер». — Ондый болбой кайсын! — Мен Пугачевко айттым. — Сен керекти удатпай, олордон' айрылала, государынядан' кайрал суразан' кандый болор? Пугачев ачурканган бюдюштү кюлюмзиренеле айтты: «Дъок. Кайралды сурайтаны оройтыды. Меге быян — кайрал болбос. Бирле болгон керекти онон' ары ёткюрер ле. Кайдан' билер? Онойто турала менин' санаам бюдюп те калар? Гришка Отрепьев Москванин' кааны болуп турган ок ине».

— Оныла учында не болгонын билип турун' ба? Оны кёзнектэн' чыгара таштайла, ёлтюрип салала, онын' кюлиле пушкины октойло чыгара адып салгандар!

«Бери ук» — деп, Пугачев кандый да сан башка оморкоп айтты — «Мен кичинек тужунда меге бир карыган калмык эмеген куучындап турган чёрчёкти айдып берейин. Бир катап кан — кере кускуннан' сурап укты: Сен кускун-куш, ак дъарыкта юч дъюс дыл дьюроп дъадын',

мен дезе дьюкле адус юч дыл, ол ненин' учун ондый болды? — Ненин' учун дезе, сен, ёрекен, тирю кан ичетен', мен дезе (ёлгён) сек чокуп дытен учун — деп, кускун каруузын айдып турды. Кан-кере сананды: акыр, мен де ондый курсакла курсактанып кёрётём. Дъарайт. Кан-кере ле кускун экю уча бердилер. Кёрзё, ёлгён аттын' сеги дъадыры; онын' дъанына тюжюп отурдылар. Кускун чокуп дып, мактап отурды. Кан-кере бир катап чокуды, онон' экинчи катап чокуп кёрлө, бир канадыла дъанып ийеле кускунга айтты: дъок, карындаш кускун; юч дьюс дылга чыгара ёлгён малдын' сегин чокуп дьюргенче, бир катап тирю канынан' тойо ичип алза артык, онон' арыгызын кудай бергенинче! — калмык чёрчёги каный эмтири?» — Дъилбююлю эмтири, — дедим. — Дье кижи ёлтюрип, каразыраап дьюретени, менин' санаамла болзо, ёлгён секти чокуйтана тюн'ей.

Пугачев мен дъаар кайкап кёрлө, неме айтпады. Бис экюдин' кажыбыс та алдынан' бойынын' санааларына алдырып, унчукпай бардыбыс. Татар кижи эрикчеен кожон' баштады; Савельич уйкузырап, облучекто дайканып отурды. Кибитка дъакшы тюс кышкы дъолло барып дьатты: Мен кенетийинле Яиктин' дъаказында ёрюм чеденджю колокольнялу деремнечекти кёрдим — он беш минут кирези ёй ёткён кийининде бис Белогорский шибееге келип кирдибис.

XII-чы ғ л а в а

ЁСКЮС

Бистин' кара дъан'ыс яблонькада
Бажы да, корболоры да дъок:
Бистин' кёёркий княгинюшкада
Адазы да, энези де дъок.
Оны дъазандырар да кижи дъок.
Ого алкышта берер кижи дъок.

Тойдын' кожон'ы.

Кибитка коменданттын' туразынын' кирнесте дъанына келип токтоды. Албаты Пугачевтын' кюзюн'и табыжын угала, бисти ээчий дьюгюришиледи. Швабрин мекечини кирнестеде уткууды. Ол казак кийимдю, сагалын дъаанада ёскюрип алған турган. Мекелеп ары дъайылган Швабрин дъылбын'дап, сюгүнген, кюдюренген кижи болуп, уят дъок буюштенип, Пугачевко кибиткан' чыгарга болушты. Ол мени кёрёлө уялды, дье удаган дъок ойто он'доноло меге колын сунуп айтты:

«Сен база бистин' бе? Озодон' онойто эдер керек болгон!» — Мен онон' туура бурулуп, не-ме айтпай тургам.

Стенезинде ёткён ёйдин' күнүкчүл темдеги чилеп, ёлгён коменданттын' дъипломы илилю

турган, азыйдан⁴ танылу туранын⁵ ичине кирип келерибисте, менин⁶ дьюрегиме ачу билдириди. Пугачев, алдында Иван Кузьмич бойынын⁷ эмегенинин⁸ арбаныштан⁹ улам уйкузырап отуратан диванга отурды. Швабрин бойы ого аракы берди. Пугачев оны ичиp ийеле, мен дъаар кёргюзип, ого айтты. «Ол до благородиени сыйлазан¹⁰». Швабрин аракылу мен дъаар келди; дье мен базала онон¹¹ туура баштанып отурдым. Ого эби дъок болуп, нени эдерин тапай калды. Ол дъантайын сезин¹²кей бойы, Пугачев оны дъаратпай турганын сескен болбой кайсын. Ол Пугачевтон¹³ коркуп турган, мен дъаар бюдюмчи дъоксынып кёрди. Пугачев шибеенин¹⁴ аайын, ёштюнин¹⁵ черюлери жерегинде не угулганын, база онон¹⁶ до ёскёзин, сурап угала, кенетийин сурады: «Сен бойын¹⁷да кандый кысты карулда тудуп турун¹⁸, карындаш, айт? Оны меге кёргюс¹⁹».

Швабрин ёлө бергендий кугара берди. — Кааным — деп, ол тыркыраган юниле айтты... Кааным, ол карулда эмес... ол сору... ол дъарык кыбында дъадыры.

«Мени ого apar» — деп, мекечи, отурган дье-ринен²⁰ туруп, айтты. Апарбаска болбос болгон. Швабрин Пугачевты Марья Ивановнанын²¹ дъаткан кыбына баштады. Мен олорды ээчидим.

Швабрин тепкиште токтойло айтты: «Кааным! Слер меге, нени де этсин деп дъакызагар слердин²² табыгар болуп дъат; дье туура кижини менин²³ эмегенимнин²⁴ туразына кидирбегер».

Мен коркушту чугулданым. — «Сен кижи

алган, ба? — дёп, мен Швабринди юзэ тарг-
кадый болуп, кыйгырып чыктым.

Мени Пугачев токтотты: «Арай! мен бойым
билирим.» — ол Швабрин дъаар кёрёлөй айтты:
«Сен укааркаба, чюмеркебе: сенин' эмегенин' де
болзо, эмегенин' эмес те болзо, меге керек бе-
ди, мен ого кемди де апарзам бойымнын' табым.
Ваше благородие мени ээчиде бас».

Швабрин Марья Ивановнанын' кыбына дьеде-
ле, эжиктин' дъанында токтойло, юзюлип турган
юниле айтты:

«Кааным, слерге ажындыра айдып турум, ол
белый горячкала ооруган ючинчи күн санаазы
бойында дьюк ээдрен'кей».

— Ач деп айттым! — деп, Пугачев айтты.

Швабрин бойыннын' кармандарынан' бедиренди,
дьюлкююрди ундугам деди. Пугачев эжикти бу-
дыла тееп ийерде, замогы чачыла берди; эжик
ачыларда, бис турага кирдибис.

Мен кёргён бойынча сюрдей бердим. Полдын'
ортозында, крестьян самтар платьялу Марья Ива-
новна, чачтары ёркёйип калган, чырайы ак-куу
болуп калган, дъаманданып калган, отурды.
Онын' алдында, юстин тилим калаш ла дъаап
койгон суузу аяк турган. Мени кёргён бойынча,
очынала кыйгырды. Мен та не болгом — са-
наама кирбейт.

Пугачев Швабрин дъаар кезе кёрёлөй, шооткон
аясты айтты: «Сенин' лазаредин' дъакшы болыш-
тыр!» Онын' кийининде Марья Ивановна дъаар
базып келеле айтты: «Сени, кёёркىйди, ёбёгёнин'

ненин' учун кыйнап тур? Сен онын' алдыңда
кандый буру эткен', дъартын айдып бер?»

Менин' ёбёгёним! Ол менин' ёбёгёним эмес.
Мен качанда ого эмеген болбозым! Мени мынан,
айрып албаза, ёлзём торт, ого барганча.

Пугачев коркушту казырланып Швабрин дъа-
ар кёрёлө айтты: «Сен де кулгур, менен' корку-
бай мекелерге сюмелендин! Сендин шилеемирге
нени берер учурлу, билип турун' ба?» — деди.

Швабрин тизелене тюшти... Ол орто мен оны
дъек кёрюп, дье斯基нгеним, чугулданган, ачын-
ганымнан' артық болуп турды. Дворянин кижи,
качкин казактын' будына бажырып, дъалынганы
меге сыран'ай дье斯基нчилю кёрюнди. Пугачев
дымжай берди. «Бу тушта сенин' дъаманын'ды
таштап дъадым. Дье базала бир кылынзан' ме-
нен' кайрал сураба» — деп, Швабринге айтты.
Онын' кийининде ол Марья Ивановна дъаар, сю-
рекей дъалакайланып айтты: — «Чыгып бар мы-
нан' дъарашибала; мен сеге дъайым дьюрюм бе-
рип дъадым. Мен каан».

Марья Ивановна Пугачев дъаар тюрген кёрё-
лө, ада-энезин ёлтюрген кижи туро деп, бил-
ди. Дъозин дъаба тудунала талып дъигылды.
Мен ого болижайын деп, оноор дьююрдим; ол
орто, азый таныш Палаша комнатага дъалтаныш
дъоктон, кирип келеле, барышнязына болужып
кичей берди. Пугачев ол кыбынан' чыгарда, бис
ючю гостиныйга тюжюп келдибис.

Пугачев каткырала айтты: «Кысты айрып ал-
дыбыс ийне, ваше благородие! Абысты алдырала

дъёениле сени менчэттезе кайдар? Мен кем дьок, адан'нын' ордына алкыш берерим, Швабрин дружка болор; тойлоп, дыыргап аларыбыс — ичиш дыип аларыбыс!» — деди.

Менин' сезингеним, чочыганым чындала берди. Швабрин, Пугачевтын' эрмегин угуп, сюреен чугулданала айтты: — «Кааным! Мен слерге тёгюн айткам, мен бурулу; дье, Гринев то слерди база мекелеген. Бу кыс мындагыabyстын' дьеени эмес; ол, бу шибеени аларда буудырып ёлгён Иван Мироновтын' балазы.

Пугачев мен дъаар оттый кёстёриле кезе кёрди. «Бу база кандый эрмек болды?» — деп, менен' кайкаган бюдюштю сурады.

— Швабрин сеге чынын айткан — деп, мен кату сананып алала айттым.

«Сен меге оны айтпаган?» — деп, Пугачев айтты, чырайы бузула берди.

— Сен бойын'да бодозон', сенин' уулдарын'a, Мироновтын' балазы эзен деп, айдарга канайып дъараар. Олор оны юзе тартар эди. Оны ол тушта ёлюмнен' неде айрып болбос эди! — дедим.

«Ол до чын сёс. Менин' эзирик кайракандарым ол бараксанга килебес эди. Кумушка-abyстын' эмегени олорды мекелегени дъакшы болды» — деп, Пугачев каткырала айтты.

Онын' дъакшы кылыгы тутканын кёрлөө, мен айттым: — «Бери ук, ады дъолын'dы билбезим, билерге де керек дьок... Дье кудай кёрюп туру, сенин' меге эткен дъакшын' учун мен тынымды да кысканбазым. Дъан'ысла сен менин' ат-не-

реме, крестю дъан'ыма каршу болор немени эдөр-
гө дъакыба. Сен меге быян эткен'. Керекти учы-
на чыгара бүдүрзен': бисти, бараксан — ёскюс
балала экюни, кудай кандый дьеңди баштап бе-
рер, ол дьеңге божодып ийзен'. Бис дезе, сен
кайда да дьюрзен', сен не де болгон болzon', се-
нин' учун, сенин' клинчектю тынын'нын' аргазын
сурал тюн-тюш кудайга бажырарыбыс...» —
дедим.

Пугачевтын' таштый кату дьюреги дымжаган-
дый билдири. «Сенинче болгой!» — деди. —
«Кайрал берер болзо, кайрал берер, катулаар
болзо, катулаар: менин' дъан'ым ондый. Бойын'-
нын' кёёркийди алгайзын'; кайда барзан', оноор
бар, кудай слерге кару, нак дьюрюм бергей!».

Ол орто Пугачев Швабрин дъаар бурулала,
канчала шибеелер, застава — карулдар тутпай
ёткюрип тураг пропускты меге чийип берзин деп,
дъакылта берди. Швабрин сюю базылала, ан'ка-
зы аза берген тён'ёш болуп турды. Пугачев ши-
беени кёрөргө барды. Швабрин оны кёдёчилеп
барды; мен, атанарага шийдинерге шылтанып, ар-
тып калдым.

Мен кыстын' кыбына дьюгюрдим. Эжиги дъа-
булу эмтири. Мен токылдаттым. «Кем ондо? —
деп, Палаша сурады. Мен бойымнын' адымды
айттым. Эжиктин' ары дъанынан' Марья Иванов-
нанын' эрке дъарааш юни угулды. «Акырар, Петр
Андреич. Мен кийинип дъадым. Акулина Памфи-
ловнага барыгар; мен база олорго баарым» —
деди.

Мен дъёптёнёлө отец Герасимнин' айылына бардым. Абыс бойын да, эмегени де — экилези меге удура чыкылады. Савельич олорго ончозын айдып койгон эмтири. «Эзен, Петр Андреич!» — деп, абыстын' эмегени айтты. — «Кудай бисти базада дъолыгыштырды. Кандый дьюрюгер? Бис дезе, слерди кюнюн' сайын адап турганыбыс. Марья Ивановна, бараксан, слер дъокто неле немени кёрди!.. Слер ёрёкён. Пугачевло эптешкенигерди айдып беригер! Ол слерди канайып базып койбоды? Шокчылга онын' да учун спасибо богоюй» деди. — Болор, эмеген, нениле билзен' ончозын куучындаба. Кёп эрмекте туза дъок. Ёрёкён, Петр Андреич! айылга киригер. Кёрюшпегени узаган деп, отец Герасим айтты.

Абыстын' эмегени мени кудайдын' бергенинче сыйлап турды. Онын' ортозында юзюк дъок куучындап турды. Ол, Швабрин канайта албаданып, олорды коркудышп, Марья Ивановнаны былаал апарганын куучындады; Марья Ивановна олордон' айрылбаска сюrekей ыйлаганын, Марья Ивановна оныла тудушла Палашка ажра (шулмускыс, урядникте онын' сёзинен' чыкпайтан) тил алыжып турганын, Марья Ивановнаны мен дъаар письмо бичиирге канайта сюмелегенин, база онон'до ёскё кёп куучын айтты. Мен кыскарта бойымнын' дьюрюмимди, не болгонын куучындап бердим. Абыс, эмегениле экю, Пугачев олордын' мекелегенин билер deerимде, крестен-гилеп турдылар. — «Агару крезибисти аргалазын!» Акулина Памфиловна айдып турды. «Бу

— кара булутты кудай бистен' кыйдырзын. Кёрзён' Алексей Ивановичи; айдары дьок: дъакшы кюлюк турбай!». — Олло тушта эжик ачылды, Марья Ивановна куу чырайында каткылу, сюгюнип кирип келди. Ол крестьян кийимин чечеле, алдындагы чылап тегин ле эптю, дъакшы кийинип алған.

Мен онын' колынан' тудала бир канча ёйгё эрмектенип болбой турдым. Бис экилезибис сюгюнип дьюрексиге нибистен' улам эрмек айдып албай турдышыс. Айлдын' ээлери бис экюдин' олорды керек синбей турган аайыбысты билеле, дьюргюлей бердилер. Бис экюден' экю арттыбыс. Не ле юзе ундулды. Бис куучындажып турзабыс туузылбас куучын болды. Марья Ивановна шибеени алганынан' бери, кандыла дьюрюм дьюргенин, неле болгонын юзе куучындады; бойынын' канчала кирелю коркуганын, дье斯基нчилю Швабрин оны канайта кыйнаганын юзе куучындады. Бис алдындагы ырысту кюндерди де сананып, куучындаштыбыс... Бис экилезибис ыйлаштыбыс... Учында мен бойымнын' шююлтемди ого айттым. Пугачевтын' колында, Швабрин башкарып турган шибееде Марья Ивановна га дъадарга дъарабас болгон. Айландыра журчадым койгон, аш-курсакка дъединбей дъаткан Оренбургка баарын сананарыда дьок. Онын' ададарыкта бир де төрөгёни дьок болгон. Ол менин' ада-энемнин' айылына деремнеге барзын деп, айттым. Ол баштап алан'зыды; менин' адамнын' алдында оны дъаратпай дъектегенинен' ол коркы-

ганы дъарт. Мен онын' санаазын токунадып, куучындалдым. Мен адамнын' кылышын билетем, ол атту чуулу, бойынын' орооны учун ёлторткен эрлю дъакшы черючинин' балазына дъакшызын дьетирерин сюрекей дъаан ырыска бодоор. Учында мен айттым: — Карадан'-кару Марья Ивановна! Мен сени алган эжиме бодоп турум. Кайкамдыйк дьюрөм бис экюни айрылышпас эдип бириктириди: ак-дъарыкта бисти айрылыштырар неме дъок. — Марья Ивановна менин' куучынмынды артыкобы да дъок, сёс тё былаашпай токуналу дъёп угуп алды. Бис экюнин салымбыс бирикенин табышканыс ол билип турды. Дье ондыйда болзо, ол дъан'ысلا ада-энем алкыш берзе баарым деп, экинчиzin айтты. Мен сёс былаашпай дъёпсиндим. Бис экю ак санаабысلا окшоныжып алдыбыс. Айдарда, бистин' ортобыста дъёп эрмегибис бюдюп калды.

Бир час ёткён кийининде урядник меге пропуск бичип экелип берди. Пугачев бёкён бичигиле колсалып койгон эмтири, мени бойы дъаар кычырган деди. Мен барзам ол аттанарга шыйдынып алган болгон. Дъан'ысла менен' ёскё ончо улуска коркышту, дьеткерлю казыр кижиле айрылыштарымда, менин' сананган санаамнын' аайына бойымда чыгып болбодым. Чынын ненин' учун айтпас? Ол ло тушта мен ого каруузып, килеп тургам. Менин' шююлтемде болзо, мен оны, ого баштадып дьюрген шокчылдардан' ёй ёткёлёткө айрып алала, онын' бойынын' бажын ёлюмнен' айрып алар кюондю болдым. Бистин' дъаныбыста тур-

ган Швабрин ле ёскё дё улус меге чаптык болып, сананган санаамды ого чыгара айдынып болбодым.

Бис сюрекей нак, карузышкан аайлу айрылыштыбыс. Пугачев улустын' ортозынан' Акулина Памфиловнаны кёрёлө, сабарыла кезедип кёс имдеди; онын кийининде кибиткага отурала, Берда дъаар барзын деди, ааттар кыймыктаган кийининде ол база бир катап дьюзюн чыгарала мен дъаар кыйгырды: «Эзен болзын, ваше благородие! Бир тушта баяла дъолыгыжарыбыс». — Чын дъолыгыштыбыс, дье кандый тушта, дъолыгышканын айдаргада коркышту!..

Пугачев дьюре берди. Онын' чанактаган юч аттары учун брааткан чёл дъаар мен ээчиде кёрюп, узак турдым. Албаты таркады. Швабрин дъажына берди. Менabyстын' айылына ойто келдим. Бисти атанар эдип ончозынла белетеп салган болгон; мен атанарга мен'дедим. Бистин' нек-сак дъёёжёбисти ончозын коменданттын' эски повозказына салып койгоныбыс. Ямщиктер аттарды тюрген дьегип ийдилер. Марья Ивановна, церквенин' кийинин де дъууган ада-энезинин' сёёгине эзендежип аларга барды. Мен кожо юйдежип баарга санандым, дье, ол бойы дъаныскан баарга мени токтодып салды. Бир канча минуттын' бажында, юн дъоктон' ло кёстин' дъажын тёгюп ойто келди. Повозка белен болды. Отец Герасим эмегениле экю кирнестеге чыгып келдилер. Повозкага бис ючю отурдыбыс; Марья Ивановна, Палаша ла мен. Савельич ча-

нактын' бажы дъаар чыгып отурды. «Эзен болзын, Марья Ивановна, кёёркйбис! Эзен болзын, Петр Андреич, ырысту дъакшы болзын, экилегер ырысту дьюрюм дьюрюгер!» — деп, дъакшы кылышту абыстын' эмегени кыйгырып турды. Бис кёндюктибис. Коменданттын' туразынын' кёзнёгинин' дъанында Швабрин турганын кёрдим. Онын' чырайы коркушту чугулду кёрюнди. Базылган ёштиди там шоктобой онон' туура кёрдим. Учындала варатадан' ёдюп чыктыбыс, Белогорский шибеезин дъажына таштадыбыс.

XIII-чи ғ л а в а

АРЕСТ.

Чугулданбагар, сударь: бойымның долгым ондый учун мен слерди тургузала тюрьмеге аткаар учурлу.

— Мен белен; дье мен иженип түрүм, керекти ажындыра меге дъартаарга береригер.

Княжнин

Сакыбаган учуралда онойып эрке кысла бирккен мен, эртен тура онын' керегинде сюрекей шыралу санаракган эдим, бойыма бюдюнбей туруп, мениле не болгонын кей тюш дъерде кёргёниме бододым. Марья Ивановна санааркап, бирде мен дъаар, бирде дъол дъаар кёрюп отурды, санаазы дъуунып, токунагалактый кёрюнип турды. Бис унчугышпай отурдыбыс. Бистин' дьюректерибис ёткюре чылап калган болды. Билдирбестен' эски час кирези ёй ёткён кийининде бис дъуугында турган, базада Пугачевтын' колында болгон шибееге дъеттибис. Бис мында аттарды солуп алдыбыс. Пугачев комендант эдип тургускан дъаан сагалду казактын' мен'денкейин, аттарды мен'дей — шин'дей дъегип турганын кёрюп, бисти экелген ямщиктин' калыруш куу-

чынчызы ажыра, мени придворный временщик деп бодогылап турганын билдим.

Бис атанаң онон' ары бардыбыс. Бозом кире берди. Городко дъууктап келдибис, анда байбак сагалду коменданттын' сёзиле, мекечиге биригерге барып дъаткан, дъаан кючтю отряд турган болгон. Бисти каруул токтодып алды. Кем келип дъат? деген суракка каруузын ямщик дъаан юнденип айтты: «каннын' кумы бойынын' юйиле». Гусарлар кенетийин сюрекей айткылап, бисти эбиреде чун'дап алдылар. «Эрликтин' кумы бери чык!» — деп, меге Эрин сагалду вахмистр айтты. «Эмди сеге де, сенин' юйин'е де мылча болор!».

Мен кибиткадан' чыгала, мени олордын' начальнигине дъетирзин деп, некедим. Солдаттар офицерди кёрюп алала, айткылашты токтоттылар. Вахмистр мени майорго апарды. Савельич менен' артпай алдынан' бойы кимиренип брааткан: «Ол сеге каанын' кумы! Оттон' чыгала дъалбышка... Дьоо кудайым! мынын' учында неле болбогой?». Кибитка бисти ээчиде базытла барды.

Беш минут ёткёндё, бис дъаркынду дъарып турган турага дъеттибис. Вахмистр мени карулду артырып салала, менин' жерегимде угузарга барды. Ол тургузала ойто келди, олордын' благородие мени дъуударга божобой туру, мени острогко дъетирип салзын, юй кижини меге экелзин деп, дъакарган деп дъарлады.

Ол канайтканы? — деп, мен билинбей кыйгырдым. — Онын' сагыжы чыга берди бе?

— «Билбей турум, ваше благородие — вах-
мистр каруун айтты. «Дъан'ысла олордын' высо-
коблагородие, слердин' благородиени острогко
дъетирзин, былардын' благородиени дезе, олор-
дын' высокоблагородиеге экелзин деп, дъакар-
ган ваше благородие!».

Мен кирнестенин' юстюоне чыга дьюгюрдим.
Карул мени тударга сананбады, мен чикеле
кыпка кире бердим, ондо алты кирези гусар-
ский офицерлер акчага кёзёр ойноп отурдылар.
Майор юлеп турды. Мен оны кёрёлө, качан бир-
де Симбирсктин' трактиринде менен' ойноп ала-
чы Иван Иванович Зуринді танып алала жайка-
дым.

— Чын эмеш пе? — Иван Иваныч бу слер
бе? — деп, кыйгырдым.

«Бата-а-а Петр Андреич! Кандый салымду?
Кайдан' келдин'? Эзен, карындаш. Кёзёр тургу-
зар эмежин бе?».

— Дъакшы. Меге квартира чыгарып берзин-
дер деп дъакарзан' артык.

— Сеге кандый квартира? Менин' айылымда
бол.

— Дьок келишпей дьат; мен дъан'ыскан эмес.

— «Дье нёкёрин'ди де бери экел».

— Мен нёкёрлю, эмес: мен... — юй кижилю.

— «Юй кижилю! сен оны кайдан' таап алдын'?
Э-эй карындаш!» (Зурин бу сёстёрди айдала, сю-
рекей адъарулу сыгырарда ончозы каткырдылар,
мен эпсинбей бардым).

«Дье, ондый болзын» — деди — Зурин. Сеге

квартира болор... Андыйда болзо ачу... Бис азый-
дагы аайынча аракылап дырыгаар эдибис... Эй!
уулчак! Пугачевтын' кумушказын бери не экел-
бей турулар? Эмезе ол чирежип туру ба? Ол
коркубазын деп айдыгар: барин дъакшы кижи,
ол неле де ачындырбас, оны, эн'зезине дъакшы
ийдип, кидирзегер».

Сен канайып турун? — дедим мен Зуриңга. —
кандый Пугачевтын' кумушказы? Ол ёлгён ка-
питан Мироновтын' кызы эмей. Мен оны олдъо-
дон' чыгарып экелдим, эмди адамнын' деремне-
зине дьетире юйдежип браадырым, оны ондо ар-
тызарым.

— «Канайып! Меге, бу дъан'ыла сен керегин'-
де дьетиргендер бе? Быянын! бу не болды?» —

— Сон'ында куучындап берерим! Эмди дезе,
кудайдын' учун, кыс бараксанды орныктырыгар,
оны сенин' гүсарларын' коркуттылар.

Зурин тургузала башкарды. Бойы Марья Ива-
новнага адъарбаста болгон бурузын айдынарга
тышкары чыгып, ого городто эн' артык кварти-
раны баштап берзин деп, вахмистрга дъакыды.
Мен онын' айылында конорго арттым.

Бис ажанып алдыбыс, качан экюле артып ка-
ларыбыста мен ого бойымнын' дьюрюмимди куу-
чындадым. Зурин менин' куучынымды дъаан адъ-
арып укты. Качан мен куучындап божоорымда,
ол бажын дъайкап, айтты: «Бу ончозы дъакшы,
карындаш; бирюзиле коомой: сени кандый кёр-
мёс, кижи алзын деп юретти? Мен ак-чек офи-
цер сени мекелебесим; сен меге бют, кижи ала-

таны кереги дьок неме. Сеге эмегенле шакпы-
рап, балдар алададарга не керек? Ой, тюкюрип
ий! Мени ук: капитаннын' кызынан' айрыл.
Симбирскке баар дьолды мен арутап салдым,
коркуду дьок. Эртен ок сен оны дъан'ыскандыра
ада-энен'ге аткар; бойын' дезе менин' отрядым-
да артып кал. Оренбургка баратан сенин' кере-
гин' дьок. Базала катап тюймеечилердин' колына
кирерин', олордон' эмди база коруланып арта-
рын' эрен'истю. Онойып сюойтөн эдирен'и бойы
— чыга берер, ончозы дъакшы болор».

Мен оныла дьеткилинче дьёп эмес те болзом,
дье менин' ак-чек болорым, мен императрицанын'
черюзинде болотонымды некеп туро деп санан-
дым. Мен Зуриннин' дьёбине кирдим: Марья
Ивановнаны деремнеге аткарлып ийеле, бойым
онын' отрядында артарым.

Савельич мени чечиндирерге келди. Мен ого
айттым, эртен ок ол Марья Ивановнаны баар-
га белен болзын деп. Ол мойножо берген бол-
гон.

— «Сен канайып турун', сударь? Мен сени ка-
найы артыратам? Сенин' кийинин'нен' кем дью-
рюп кёррэп? Сенин' ада-энен' не деп айдар?».

Мен бойымнын' дядькамнын' мойноогын ажын-
дыра билип, оны дъалакайланып, бюдюмчилю
булуп ижендирерге амададым.

Мен ого айтты: — Менин' надым, Архип
Савельич! Меге дъакшын'ды дьетир; меге мында
кёдёчи керек дьок болор, Марья Ивановна сен
дьок барза, мен санааркарым. Сен ого служить

эткенин' ле меге служить эдерин' не дезе, мен оны канайып ла капшай арга болзо, эмеген эдип аларга шююнип алды.

Бу орто Савельич бичип болбос кайкаган бюдюмдю қолын дьайып ииди.

«Кижи аларга!» — деп, ол такып айтты. — «Бала кижи аларга дьат! Адан' нени айдар, энеzi нени санаанар?». — Олор Марья Ивановнаны билип алган сон'ында дьёпсинерлер, чынла дьёпсинерлер деп мен айттым. Мен сеге де иженип турум. Энем ле адам сеге бюдюп дьадылар: сен бистин' учун сёс айдачы болорын' чын ба?

Карыгым алантый берди. «Ээ, адайым, Петр Андреич! Сен кижи аларга эртеде сананып алган болzon', дье Марья Ивановна сюrekей дьакшы барышня, оны албай артырарга да килинчек. Сенийче болгойло! Оны, кудайдын' ангелин юйдедип апаргайым, сенин' ада-энен'ге ондый невестага индье — кондъо до керек дьок деп, кулдьетирюзин дьетирерим».

Мен Савельичке дьакшылыгым дьетиреле, Зуринле кожно бир кыпта уюктаарга дьадып иидим. Мен изип, ёкпёзиреп, калырт куучындадым. Зурин эн' баштап мениле кююнзиреп куучында-
ды; дье эмештен' онын' эрмек айдары астап, куучыны кижи айлабас боло берди; учында менин' кандый да бир сурагыма кару берер ордына, коскырыктап, тумчугы сыгыра берди. Мен унчыкпай бардым, удабаганда оны ээчиде уюктай бердим.

Эртенгизинде эртен тура мен Марья Иванов-

нага келдим. Мен ого бойымнын' шююлтемди айттым. Ол менин' шююлтемди дъакшы деп, тургузала дъёпсинди. Зуриннин' отряды ол ок кунде городтон' чыгып баар учурлу болгон. Табыланар арга дъок болды. Мен тургузала Марья Ивановнага адаәнeme бичиген письмомды береле айрылыжып, оны Савельичке табыштырдым. Марья Ивановна ыйлады. «Дъакшы болзын, Петр Андреич!» деп, ол араай юнденип айтты. «Бистин' кёрюжер кёрюшпезибиsti дъан'ыsla кудай билер; дье слерди дъажыма ундумасым; менин' дьюрегимде дъан'ыsla сен дъаяныма дъетире артып дъазын'». Мен бир де кару берип болбодым Улустар бисти чун'дап ииди. Мен олордын' кёзинче, мени токунатпай турган санаама дъен'дирбеске санандым. Учында Мырья Ивановна атаннып дьюре берди. Мен санааркап, эрмек айдар кюон дъок болуп, Зуинге ойто келдим. Ол мени эрикирбеске сананды; менде бойымнын' күнукчыл санаамды дъоголторго санандым: бис кюнди табышту, чуганду ёткюреле, эн'ирде походко атаннып бардыбыс.

Бу февральдын' учында болгон. Военный дъакаруларды уурландырган кыш ёдюп дъатты, бистин' генералдар бир тюн'ей туруп тартыжарга белетенип турдылар. Пугачев Оренбургтын' дъанында турганча болгон. Ол ёйдё онын' дъанында отрядтар бирикилеп, кажыла дъанынан' каракчыл уяга дъууктагылап турдылар. Тюймен турган деремнелер бистин' черюлерибиsti кёргөндө бурулангылап турдылар; разбойниктердин' шай-

калары кайдала бистен' качкылап турдылар, бастыразы удабай дъакшы божайтонын кёргюзип турды.

Удабанганда князь Голицин Татищево шибене-
нин' дъанында Пугачевты оодо сокты, онын'
улузын тоскырып, Оренбургты дъайымдады,
тюймееңге калганчы тоскымду согултаны бер-
гендей бодолды. Зуриң ол ёйдө тюймеген баш-
кирлердин' шайказына удурлажа тартыжарга
чыгарылган, олоры, бис келгелек те таркай бер-
ген. Дъас бисти татарлардын' деремнезинде ток-
тотты. Суулар дъаанай берерде дъолдор ёдюп
болбос болды. Бис бойыбыстын' неме этпей
дъатканыбысты, разбойниктерле, дикарларла
дъуулажар кунукчыл, кичинек дъуу удабай ток-
тоор керегинде санаала дъарадып турдыбыс.

Дье Пугачев тудулгалак болгон. Ол сибир-
ский заводторго барып, ондо дъан'ыдан' шайка-
лар дъууп алала, базала жатап дъаман ижин ёт-
кюрди. Онын' дъен'ю алыш турганы керегинде
дъар жатапла дъайылды. Сибирдин' шибеелерин
тоногонын билип алдыбыс. Удабаганда Казаньды
алганы керегинде, мекечи Москвага ууланганы
керегинде билдирию, дьюдек дъаман тюймеечи-
нин' кючи дъогына иженип, амырзынып, юргю-
леп отурган черю начальниктерди чочудып ий-
ди. Зуриң Волганы кечсин деген дъакару алды.

Мен бистин' походты ла дъуунын' божогонын
бичибейдим. Кыскартала айдарым, дъеткердин'
дъаманы сюреен болгон. Кайдала дъан' башка-
рары токтодылган; помещиктер агаш ортолорын-

да дъажынып дьюрген. Разбойниктердин' шайкалары текшиле дьеерлерде кылынып дьюргендөр; ан'ылу отрядтардын' начальниктери алдынан' бойторы бурулап та, быяндап та турдылар; ёрт болгон бастыра элбек крайдын' аялгазы сыран'ай коркушту болды... Шююлте дъок, кайрал дъок орус тюймөенди кудай кедери эт!

Пугачев, Иван Иванович Михельсон¹ некедип, качты. Удабаганда оны торт оодо соконы керегинде угуп билдибис. Учында Зурин, Пугачевты тутканы керегинде дьетирю, оныла кожоткотоп турзын деген дъакару алды. Дъуу божоды. Учындала меге, ада-энеме баарар арга болды! Олорды кучактай аларга ла мен бирде сурү албаган, Марья Ивановнаны кёрёгё турган санаам мени сюгюмчилю кёкюдип турды. Мен дъаш баладый сюгюнип секирип турдым. Зурин каткырып, дъарындарын тыкчыйтып, айдып турды: «Дъок, сеге дъакшы болбос! Кижи алзан' — эш кереги дъок ёлёрин'!».

Дье бир дъанынан' менин' сюгюнип турганымды дъарабас санаа корондоп турды: канча камык буру дъоктордын' канына уймалган шокчылдын' керегинде ле оны сакып турган кыйынду ёлюми керегинде санаа мени эрик дъоктон' чочыдып турды: — Емеля, Емеля деп мен кыдъуурканып сананып тургам, сен штыкка не сайылбадын', эмезе картечке не учурабадын'? Онон' артыкты сен сананып тапас эдин'. Канайдар? Онын' кере-

¹ И. И. Михельсон — генерал.

гинде санаа, онын' коркушту дьюрюминин' бир минутында меге кайрал бергени қерегинде ле менин' невестамды дыыдыган Швабриннин' колынан' айрыганы қерегинде санаала менде айрылышпас колбулу болды.

Зурин меге отпуск берди. Тоолу күндердин' кийининде мен бойымнын' билемнин' ортозында болуп, бойымнын' Марья Ивановнамды көрөр учурлу болдым... Кенетийин сакыбаганда кюкюр мени сюредетти.

Менин' атанар күнимде, шакла ол минутта, качан мен эмдиле атанаип барага белетенип турарымда, Зурин колына чаазын тудунган, сюрекей санааркаган кеберлю, мен дъаар турага кирип келди. Менин' дьюрегим чым этти. Мен бойым да билбей неден' де коркудым. Ол менин' деншигимди чыгарып ийеле меге керектю келдим деп айтты.

— Не болды? — деп, мен энчю дъок сурадым.

Ол чаазынды меге берип айтты — «Кичинек дъарабас бар. Кычырып кёр, мен дъан'ыла нени алганымды кычырып кёр.

Мен оны кычырдым: ол ончо ан'ылу начальниктерге мени кайдала учуралан дьерде арестовать эдип, тургузала карулду Казаньга Пугачевтын' қерегинде эткен Следственный комиссияга деген дъажытту дъакылта болды.

Чаазынды колымнан' арайла тюжюрбедим. «Эдер неме дъок!» деди, Зурин. «Мен дъакылтаны бюдюрер учурлу. Пугачевло сенин' нак дьюргенин' қерегинде қуучын канайып-канайып

башкаруга дъеткен болор. Мен иженип турум, керек кандый бир дъаманы дъок божоор, сен комиссия алдында актанып аларын. Санааркабай атанып бар». Менин' санаам ару болды. Мен судтан' коркубай турдым; дье дъолугатан сыран'ай дъакшы тужун сон'ына, айса болзо бир канча айларга артырары керегинде санаа мени коркудышп турды. Абыра белен болды. Зурин мениле нак эзендежип алды. Мени абырага отургустылар. Мениле кожо юлдюлерин уштуп алган эки гусар отурды, онойып мен дъаан дъолло дьюре бердим.

XIV-чи гла в а

С У Д

Албатынын' куучыны —
Талайдын' толкузы.

Кен-сёс

Бастыра буру, мен Оренбургтан' бойымнын' табымла барганым деп, ижемчилю сананып турдым. Мен дъен'ил актанаар аргалу болгом: дьортып дьюретени дъан'ысла качанда токтодылбаган эмес, дье карын бастыра арга кючле кёкюдюлип туратан болгон. Мён, сёс укпас деп эмес, ёткюре дьюткюп турун' деп бурулаткадый болгом. Дье Пугачевло менин' нак дьолугып дьюргенимди кёп керечилер керелегедий, анчадала ол дьолугулар сюрекей сереемдылю болгодый болгон. Мен бастырала дьолго, мени шылайтан сұрактарды ла мен ого беретен каруларымды тудуш ла сананып бардым, судтын' алдында неле болгонын чынынча куучындап берерге сананып алдым, онойып актанатаным сыран'айла дъен'ил, сыран'айла ижемчилю деп бододым.

Мен күйюп калган, ээн Казанъга келдим. Оромдордо, туралардын' ордында кёмюр чогулуп дъадыры, дъабузы ла кёзнёги дъок стене-

лер ышталып калган турулар! Пугачевтын' артырган изи ондый болгон! Мени, күйген городтын' ортозында бүдюн арткан, крепостько экелдилер. Гусарлар мени каруулдын' офицерине табыштырдылар. Ол кузнецти кычырзын деп дъакыды. Менин' буттарымга кынды кийдирип салдылар. Онын' кийининде мени тюрмеге апарала, анда темир решетколо туюктаган кичинек көз нёгёштю, дылма стенелю, тапчы, каран'уй кыпка дъан'ыскандыра сугуп салдылар.

Керектин' анайда башталганы меге кандый да дъакшыны белгелебеди. Андыйда болзо, мен кунукпай иженип турдым. Мен бастыра ачынып комудагандардын' соотонотон аргазына бардым, ару, дье тыдылып калган дьюректен' чыккан молитваны эн'ле баштап кычырала, мениле сон'ында не болотонына килебей амыр уюктай бердим.

Эртөнгизинде тюрменин' сторожы мени ойгузала, мени комиссияга алдыргылап дъатканы көрегинде айтты. Эки солдат мени двор ажыра коменданттын' туразына апардылар, эжик алдына келеле тургулап, мени дъан'ыскандыра ичиндеги кыптарга кийдиргилеп ийдилер.

Мен дьеткилдей дъаан залга кирдим. Чаазындарла дъабылган столдын' дъанында эки кижи отурдылар: бирюзи кату, соок кеберлю дъажай берген генерал, экинчиши тыш кебери сюрекей дъакшы, эптю, эрмекке тапкыр, дъиирме сегис дъашта кирелю дъиит гвардейский капитан. Көз нёктин' дъанында ан'ылу столдын' дъанында,

перозын кулагына кыстанган, менин' айткан кёргюзюлеримди бичиирге белетенип, чаазынынын' юсти дъаар эн'чейип катчы отурды. Шылу башталды. Менин' ады дъолымды сурадылар. Генерал мени сен Андрей Петрович Гриневтын' уулы эмежин' бе? — деп укты. Менин' каруума удура дъаратпай айтты: «Ондый дъаан дъакшы кижи мындый дъаман уулду болгоны ачулу». Меге кандый да уур буру салылза, мен чынын акту санаамла дъарттап айдып, онон' актанатаныма иженип турум деп, амырынча кару бердим. Мен бойыма иженип турганым ого дъарабады. Ол кабагын дъуурып айтты меге: «Сен, карындеш курч болуп турун', дье бис сенен'де артыктарды кёргёнибис!».

Айдарда дъиит кижи менен' сурады: Пугачевко службага кандый учуралда, кажы ёйдё кирдин', ол сени кандый поручениелер бюдюрерине тузаланды?

Мен сыран'ай дъаратпай, кару берип, мен офицер, дворянин болгомдо Пугачевко, кандый да службага кирер учурым дъок, онон' кандый да поручение алар учурым дъок болгон дедим.

Менин' шылуучым дъаратпай сурак берди: «Сок дъан'ыс дворянинди, офицерди бойы аданачы кфанийип кайралдап тирю артысты, качан онын' нёкёрлөрин ончозын кыйнап ёлтюрерде? Шакла бу офицер, дворянин канайып бунтовщиктерле кожно нак дыыргап, дъамандардын' эн' дъаанынан' тон, ат, бежен акча сый алды? Бу кайкамдылу надылашканы, измена эмес болзо,

дье кандый да болзо каршулу арга дъок қоомой санаа эмес болзо, неден' улам табылды, ол не тёзёлгёлю болгон?».

Мен гвардейский офицердин' сёстёрине терен' чугулданала, бойымнын' актанарымды қызыгынып баштадым. Мен Пугачевло чёлдё шуурган тушта эн'ле баштап канайып танышканымды, Белогорский крепостьты алар тушта ол мени канайып таныйла кайралдаганын куучындадым. Мен тонды ла атты бойы 'аданачыдан' аларга кемзинбекеним чын эди дедим; дье Белогорский крепостьты дъаманнан' коруп аларга калганчы арга' кючиме дьетире турушкан эдим деп айттым. Калаганчызында дьеткерлю оренбургский осада тужунда менин' кичеемелдю болгонымды керелегедий менин' генеральымды керелеп айттым.

Кату бюдюмдю ёбёгён столдон' ачык письмоны алып, угуза қычырды:

«Будылгы тюйменле колбулу шокчылла ко жо дьюрген деп, службага ла чертенген долгко каршулу дъарабас қылынган деп, айдалган прaporщик Гринев керегинде слердин' превосходительство сурагыгарга мынайта дъартап турум: ол адалган прaporщик Гринев Оренбургта службада эткен 1773 дылдын' октябрь ай башталарынан' ала будылгы 24 февральга дьетире турды, ол числодо ол городтон' барды, онын' кийинде менин' командама ойто келбей калды. Перебежчиктерден' угарда, ол Пугачевто дайым дьюрген, оныла кожо, азыйда бойы службада

турган, Белогорский шибееге барып дьюрген; онын' кылыгы дьюрюми керегинде мен мынайда айдарым... «Бу орто ол кычыратанын токтодып ийеле, меге кату айтты: «Сен бойын'ды актанарга эмди нени айдарын?».

Мен онон' ары бая баштап алганым чылап куучындап, мен бойым Марья Ивановна колбулу болгонымды, ёскё дё бастыразын чылап ак-чегинче дъартап айдарга санандым. Дье кенетийин дъен' деп болбос кедер санаа кирди. Мен онын' адын адазам, комиссия оны каруга тургузарга алдыртар, онын' адын дъамандардын' дъескимчилю копчыларынын' ортозына сугуп, оны олорло көстёштиригерге, экелер деп санаа кирди — әндый коркудулу сагыш мени юреди, мен он'донып болбой, булгандым.

Менин', каруларымды кезектей дъакшы кююнзеп угарга баштаган айлу судьаларым, менин' эрен'истелгенимди кёрөле, базала катап меге удура дъамандана бердилер. Гвардейский офицер менин' керегимде дъетирю эткен тёс дъетирючи зиле мени кёстёштири деп некеди. Генерал кечиги шокчылды экелигер деп дъакыды. Мен мени бурулап коптойчы келерин сакып, эжик дъаар кезе кёрюп отурдым. Анча-мынча минут ёткён кийининде қындылылардын' табыжы угулды, эжик ачыларда — Швабрин кирди. Мен онын' кубулып башкалангана кайкадым. Ол сюрекей коомойтып чырайы куарып калган эмтири. Онын' бу дъууктала смола ошкош кара чачы сыран'ай жайынтыр; узүн ээк сагалы таакылаптыр. Ол ме-

ни бурулап турган кобын чян, дье дъалтанбас юнле такып айтты. Онын' сөзинче, мен Пугачевтон' Оренбургка шпион болуп ийилген болуптырым; городто неле болгоны қерегинде дъетирюни бичик ажыра ийерге күн сайын городтын тыштына адыйтарга баратан, учында мен бойы аданачыга беринип, оныла кожо шибееден' шибее-ге дьюрүп, бойымнын' нёкёрлөримди-изменники терди канайыпла ёлтюрерге, олордын' ордина турарга, бойы аданачы берип турган наградаларды аларга кичеңген болуптырым. Мен оны унчыкпай уктым, дье меге бирле керек дәарады: Марья Ивановнанын' адын дъескинчилю шокчыл адабады; ол онын' адын та не керек адабады, айса болзо оны дъаман кёрюп дъектеген кыс, онын' сагыжына киргенде ого шыралу дъарабай турган болгон, айса онын' дьюрегинде, мени де унчуктырабай турган санаага тюн'ей санаалу кымын бар болгон бо — дье кандый да болзо белогорский шибеенин' коменданттынын' кызынын' ады комиссиянын' кёзюнче адабады. Мен бойымнын' шююлтеме там тын'ыдынып алдым, качан судьялар, Швабриннин' кёргюскенине неле жайра кару берерин' деп сураарда, мен каруны, баштапла бойым дъартап айтканыма туруп дъадым, бойым-ды актаарга база кожып айдарым дьюк дедим. Генерал бисти чыгарзын деп дъакарды. Бис же чыктыбыс. Мен Швабрин дъаар тоқыналу кёрдим, дье ого бир де сёс айтпадым. Ол дъаман-данып каткырып, бойынын' киженин кёдюрип алала, мени озолоп, түргендеде басты. Мени ба-

зала тюрьмеге апарып салдылар, онон' бери шылуга алдыртпадылар.

Кычыраачыга айдатан арткан бастыра керек-терди мен көрбөдим; дье олор керегинде куучындарды мен сюрекей кёп катап уктым, керек дезе олордын' оок-тееги менин' сагыжыма эбелгени мен анда кожо кёрюнбес бюдююлю турушканый билип дъадым.

Марья Ивановнаны менин' ада-энем, озогы чактагы Улустын' ан'ыланар, ак санаалу сюгюмчилю дъууткылап алдылар. Олор дъокту ёсқости бойлорына коруй алып, оны сюгюндиргендерин кудайдан' дъакшы дъеткендий кёрдилер. Удабаганда олор ого чынынча карузый бердилер, не дезе, оны билип алганда сююбес арга дъок болгон. Менин' сююгеним эмди менин' ада-ма кей меке эмес болуп кёрюнди; энем дезе бойынын' Пётрушазы капитаннын' эрке кызын алзын деп кююнзеди.

Мени арестовать эткени керегинде табыш, менин' бастыра билемди санаа-сагышка сюретидип ийиди. Марья Ивановна менин' ада-энеме, мен Пугачевло кайкамдылу танышканым керегинде сюрекей эптю күучындал берди, олор ого дъан'ысла энчигинбеген эмес, дье керек дезе олор ого ару дьюрегинен' кёп катап каткырып та туратандар. Каанын' ширеезин антарып, дворяндардын' угун дъоголторго амадаган дъескимчилю дъаман тюймееңле колболу болуп калатына аdam бүтпеске сананды. Ол Савельичти кату шылады. Барин Пугачев Емелькада айылчы

болгонын, оны шокчыл кайралдаганын дядька дъажырбады, дье кандый да измена керегинде неме укпадым деп карганды. Карыгандар амырызынып, дъакшы табыш угарын энчюгю дьюк сакыдылар.

Марья Ивановна сюrekей тын' чочыды, дье бойы сюrekей адьыкчы, тёзюм-базым бюткен учун неме айтпады.

Бир жанча неделелер этти... Адам кенетийин Петербургтагы бистин' төрөгёнибис князь Б.*² ен' письмо алды. Князь ого менин' керегимди бичиген. Кёндюктире бичиген кийининде ол ого дъарлады, тюймечилердин' дъёбинде мени кожо турушкан деген серемдю ёткюре чындалды, ёскёзине кезедю болгодый кыял мени табаар учурлу болгон, дье государыня қарыган адазынын' заслугазынын' ла карый берген дъажынын' кююнине бурулу уулын кайралдады, уятту кыялдан' айрылды, дъан'ысла, Сибирдин' ыраак дье-рине дъажына поселениеге ийерге дъакару берди деп.

Бу сакыбаган согулта менин' адамды арайла ёлтурбеди. Онын' бюткен кату бюдюми дылыйды, азыйда чыгарбай ачурканатаны эмди ачулу комудалдарда айдыла берди. Ол чыданып болбой, «Канайып!» деп, жанча-жанча катап айдып турды. «Менин' уулым Пугачевтын' дъёбина кожно турушты! Чындык күдайым мен жандый дьюрюмге дьеттим! Государыня оны кыялдан' аргадап дъат! Меге онон' дъен'илте болуп туру ба? Кыял коркушту эмес: менин' прашурым

лобный дъерде¹ ёлди, бойынын' ак-чегин коруп турала; менин' адам Волынскийла база Хрущевло² кожо божоды. Дье дворянинге бойынын' присягазын бузарга, разбойниктерле, кижи ёлтуречилерле, качкын холопторло биригерге!.. Бистин' угубыска уят, быдъар!...». Онын' сагыжы карыктанганынан' коркуган энем, онын' кёзинче ыйлаарга болбоды, угулган табыштар чын эмес болотоны керегинде, албатынын' шююлтези бир аайынча туруп болбайтоны керегинде куучындап, ого омогын ойто дъандырарга кичееди. Менин' адамды соотондырып алгадай эмес болды.

Марья Ивановна ончозынан' тын' шыралап турды. Мен качанда болзо актанып чыгар аргалу болгоныма бюдюп турган, чын керекти сезип, бойын менин' дьеткерге киргенин учун буруланнып сананды. Ол бойынын' кёзинин' дъажын лашыразын ончолорынан' дъажырып дьюрди, дье бойы тудушла мени аргадап алар эп аргалар керегинде сананып дьюрди.

Бир катап эн'ирде адам Придворный кален-

¹ Лобный дъер — озогыда Москвадагы Красный площадта улустын' кёзинче кыйнадып ёлтуретен дъери.

² А. П. Волынский (1689—1740) — Анна Иоанновнанын' кабинет-министр, орто дворянствонын' — шляхетствонын' дылбюлерин корулайчызы, бир канча кижи бирнекен группазыла кожо, ол тоода А. Ф. Хрущев, императрицанын' сююжип турган кижиге, дъартын айтса, государствонын' башчызы болгон Биронго удурлажа заговор тёзёгён учун буруладып, Хрущев ло кожо 1740 дылда кыйнатырып ёлтурткен.

дарьдын' листтерин ачып, диванда отурды; дье онын' санаазы ыраакта болды, кычыру азыйдагызы чылап ого камаа дьетирбей турды. Ол азыйгы марш сыгырып отурды. Энем унчукпай, тюк фуфайка тююп, кёстёринин' дъажы аразында бирден' ижине тамып отурды. Мында ок иштенип отурган, Марья Ивановна кенетийин ого кыялта дьок Петербургка бааргага керек болуп турганын дъарлап, атанарга болуш сурады. Энем сюрекей ачурканды. «Сен Петербургка не керектю бааратан? Марья Ивановна, сен база бисти таштап бааргага турун' эмежин' бе? деди ол. Марья Ивановна, менин' мынан' ары болотон бастыра салымым бу дьорыктан' камаалу, мен, бойынын' ак — чеги учун ёлгён кижинин' базазы болуп тургамда, кючтю, улустардан' арга болуш бедиреп барып дъадым деп каруун айтты.

Адам бажын салактадып ииди: уулынын' дьартты дьок буруузын эзедер кандыйла сёс ого уур шыралу, дъамандап кадай айткандый бодолып турды. Ол уур тынала айтты. «Дье бар эдьейим! Бис сенин' ырызын'a каршу дьетирерге турган эмес. Кудай сеге жених эдип шилеемир изменникти эмес, дъакшы кижини берзин». Ол туруп, кыптан' чыга берди.

Марья Ивановна, энемле экю артала, ого бойынын' шуюлтезин дъарымдай дьарттап айтты. Энем кёзинин' дъажы тёгюлип, оны кучактай алды, шуюнип алган керек дъакшылу бютсин деп, кудайдан' сурап турды. Марья Ивановнаны тергеп ийдилер, ол, бир канча күндер ёткён

кийининде, бюдюмчилю Палашала, база мениле албанду айрылып, менин' сёс алышкан невестама служить эдип турганыла бойын соодынып дьюр-ген, бюдюмчилю Савельичле кожо атанып, дъол-го дьюрюп ийди.

Марья Ивановна Софияга¹ амыр дъакшы дьетти, ол ёйдё двор Царский Селодо болгонын билип алала, мында токтоорго шююнип алды. Ого бёльюмештин' кийинин дъанында толугашты баштап бердилер. Смотрительдин' юи тургузала оныла эрмектешти, бойы дворовый истопниктин' дьеени болгонын дъарттады, двордо неле болуп турган, дъажытту керектерди ого айдып берди. Государыня кажы часта уюкудан' туруп, кофе ичип телчиp дьюретенин; ол ёйдё оныла кожо кандый вельможалар болотонын, ол бойынын столында кечеги нени айтканын, эн'ирде кемди дъуудып алганын куучындап берди — кыскарта айтса Анна Власьевна куучыны исторический за-пистин' бир канча страницаларына дьеткедий эди, ол эчиде келген юйелерге дъаан баалу болор эди. Марья Ивановна оны адъарып укты. Олор садка бардылар. Анна Власьевна кажыла алейдин', ка-жыла кюрдин' историязын куучындады, телчиp дьюргилеп алала, бойы-бойлорын сюrekей дъа-раткылап, станцияга дъанып келдилер.

Эртенгизинде Марья Ивановна эрте ойгунды, кийинип алала, табыланып садка барды. Эртен тура эбиреде кеен дъараsh болды, кюстин' баш-

¹ Царский (эмди Детский) селонын' пригород.

тапкы тыныжына саргара берген липа агаштардын' бажын күн дъарыдып турды. Элбеде дъайлган кёл кыймык дъок дъаркындалат. Ойгунган куулар дъаратты кууштра ёскён агаштардын' алдынан' чимеркежип чыгара эжиндилер. Марья Ивановна, граф Петр Александрович Румянцев була дъуукта дъен'ю алган магына памятник тургузылган, дъараш дъалан'нын' дъаныла барып дъатты. Кенетийин английский укту ак ийдичек юрюп, ого удура ман'тады. Марья Ивановна коркуйла тура тюшти. Шакла бу минутта «Коркубагар, ол тиштебес» деп айткан юй кижинин' дъарамыкту юни угулды. Памятникке одоштой тактада отурган абакайды Марья Ивановна кёрюп алды. Марья Ивановна тактанын' экинчи учына отурды. Абакай оны бужулап кёрюп отурды; Марья Ивановна дезе, ол дъаар анча-мынча катап кылчайып кёрёлө, оны будынан' бажына дъетире дъакшы кёрюп алды. Ол эртен тура кийер ак платьялу, тюнде кийер чепецтю, душегрейкелю болгон. Дъажы тёртэнгё дъеткен болгодый. Онын' кызыл качарлу толо чырайы кееркетендю, токыналу болды, чан'кыр кёстёри ле дъен'ил кюлюмзирегени айдып болбос дъараш болды. Абакай эн' озо куучын баштады.

— «Слер мындағы қижи эмес болорыгар?» — деди ол.

— Чокумдузын: Мен, провинциядан' кечеле келдим.

— «Слер бойыгардын' тёрёгёндёригерле кожо келдигер бе?»

- Дъок, Мен дъан'ыскан келдим.
- «Дъан'ыскан! Дье слер сюрекей дъаш эмтиригер».
- Менде ада да, эне де дъок.
- «Слер бого кандый бир керектю келгенигер болбой?»
- Чокумду чын. Мен государыняга комудал берерге келдим.
- «Слер ёскюс: слер баяла дъарабас керектерге ле слерди ачындырып турганына комыдал турган болорыгар?»
- Дъок. Мен чындык дъаргы сурап келген эмезим, быян сурап келдим.
- «Угайын деп турум, слер кем эдигер?».
- Мен капитан Мироновтын' балазы.
- «Капитан Мироновтын'! Шакла ол, Оренбуртагы шибеелердин' бирюзинде комендант болочынын' ба?».
- Чыпла-чын.

Абакайдын' дьюреги энчигинбей баргандый болды.

Ол юнин там дымжадып айтты: Мен слердин' керегигерге кирижип турган болзом мени бурулабагар; дье мен двордо болуп дъадым, слер бойыгардын' сурагыгарды меге айтсагар, айса болзо, мен слерге болужар арга табарым.

Марья Ивановна турала, ого дъаан дъакшылык дьетирди. Таныш эмес абакай бастыра бойы дьюректи тартып, бюдюмчи дьетирип турды. Марья Ивановна карманынан' бүктеп салган чаазынды чыгарала, бойынын' таныш эмес арга-

чызына берди, онызы юн чыгарбай кычырды.

Баштап ол адышкту, дъакшы кюнзеген бюдюштю кычырды; дье кенетийин онын' чырайы кубулды — онын' бастырала кыймыгын кёстёриле кетеп отурган Марья Ивановна, була минутта ондый дъакшы, токыналу болгон чырайы катулана бергенин кёрёлө, коркуй берди.

Абакай соок кеберленип айтты: Слер Гринев учун сурап туругар ба? Императрица оны кайралдап болбос. Ол бойы адاناачыга адьяарбастан' дыен'ил бүдеринен' бириккен эмес, бойынын' сёзине турбас каршулу кулугур болуп бириккен.

— Ой, чын эмес! — деп, Марья Ивановна кыйгырып ийди.

— Канайып чын эмес! деп, абакай бастыра чырайы кызырып айтты.

— Чын эмес, кудай бу туру чын эмес! Мен бастыразын билерим, бастыразын слерге айдып берерим. Ол дъан'ысلا менин' керегимде бу болуп түрган керекке кирип, катуладып дьюрген. Дье ол суд алдында актанып болбогон болзо, дъан'ысла мени уймабаска санаган учун бolor. Мында ол, менин' кычырачыма дъарт кёдюре керектерди изю куучындап берди.

Абакай оны адьарып укты.

Онын' кийининде ол, — слер кайда тюштигер? — деп сурады; Анна Власьевнада деп, айтканын угала, кюлюмзиреп, — билерим — деди. Дъакшы болзын, бистин' дъолыканыбыс керегинде кемгеде айтпагар. Слер бойыгардын' письмо-го карууны удабай аларыгар деп, иженип дъадым.

Бу сёстёрди айтканчā, ол туруп, дъабулу ай-
леяга чыкты, Марья Ивановна сюгюмчилю иже-
нип, Анна Власьевнага дъанып келди.

Анна Власьевна оны кюсқиде эрте базып дьюр-
гени учун айтқылады, онын' сёзиле, кюскюде
эрте дьюрери дъаш кыстын' су-кадыгына каршу-
лу. Ол самовар экелди, аяк чай ичкенче, двор
керегинде учы дъок қуучынды дъан'ыла баштап
алган тушта, дворго дьюрер карета кенетийин
кирнестенин' дъанында келип турға берди, камер-
лакей турага кирип, государыня кыс Миронованы
бойына кычыртып турға деп дъарлады.

Анна Власьевна кайкап, шакпыйрай берди. «Ээ
кудайым!» деп, ол қыйғырды. «Государыня слер-
ди дворго алдырып дъат. Ол слерди канайып би-
лип алды? Слер эдьейим императрицага қанайып
көрүнөтенигер? Мен бодозом слер двордын'
улустары чылап базып билбес болорыгар... Мен
слерди юйдедип салайын ба? Мен кандыйда болзо,
слерди бир кандый келишпес немеден' чеберлеп
аларым. Слер дъол дьюрер кийимдю канайып
баратаңыгар? Повивальный бабушкага кижи ий-
зин бе, онын' сары робронын экелzin деп?; —
Камер-лакей айтты: государыня, Марья Ива-
новнаны дъан'ысан, эмди тургуза кандыйла кий-
ип дьюрген кийимile келзин деп кюонзеп турға.
Эдер неме дъок болды: Марья Ивановна Анна
Власьевнанын' дъёптёрине ле алкыжына юйде-
дип, каретага отурала дворецке барды.

Марья Ивановна бистин' салымыбыс кандый бо-
лотонын сезип турды; онын' дьюреги сюрекей со-

гұлып, талықшып турды. Тоолу минуттар ёткөнде карета дворецтин' дъанына келип турды. Марья Ивановна тепкиштерле тыркырап чыкты. Онын' алдында эжик ачыла берди. Ол узун ряд ичинде неме дьок дъакшынак қыптарды ёткюре барды; қамер-лакей дьол баштап барды. Учында, дъабылу эжикке дъеделе, ол ого, слердин' келгенигерди айдайын деп айдала, оны дъан'ыскандыра артысты.

Императрица дьюс удура дьюс кёрюжерин сананып коркуганынан' улам арайла дыығылбай турды.

Бир минуттын' бажында эжик ачыларда, ол государынянын' дъазанатан кыбына кирди.

Императрица бойынын' дъазанатан туалединин' сырт дъанында отурды. Двордо дьюрген бир канча кижилер оны кюреелей турдылар, олор Марья Ивановнаны күндюлю божодып ийдилер. Государыня ого дымжак кёрди, Марья Ивановна, ол бир канча минут мынан' озо ачық куучындал, дъарттап эрмектешкен абакай болгонын таныды. Государыня оны дъууктада кычырып алала, кюлюмзиреп айтты: «Мен слерге берген сёзиме турup, слердин' сурагыгарды бюдюрип алғаныма сюгюнип дъадым. Слердин' керек божоды. Мен слердин' женигигерде буру дъогына бюдюндим. Бу письмоны слер бойыгар албаданып бойыгардын' эмди болотон кайныгарга дъетиригер».

Марья Ивановна тыркырап турған колына письмоны алала, ыйлап, императрицанын' будына дыығылды, онызы оны кёдюрип алала окшоды.

Государыня оныла куучындашты. «Мен билерим, слер бай эмес, дье мен капитан Мироновтын' кызына алымду» деди ол. «Келер ёй керегинде са наркабагар. Мен слердин' дъадыныгарды дъа-зайтанин бойым алыйып дъадым».

Государыня дъокту ёсқости эркеледеле, божо-дышп ийди. Марья Ивановна ол ок двордо дью-рер каретала дьюре берди. Онын' ойто келерин чыданыкпай сакыган Анна Власьевна ого сурактарды кёп берди, Марья Ивановна олорго каруу-ны арайдан'ла берип турды. Анна Власьевна онын' сагыш дылыйтып турганын дъаратпаган болзодо, оны провинциальный кемзингек деп бододы, улу сананып бурулабады. Марья Ива-новна Петербургты кёренине дъилбиркебей, ол ок күнде деремнеге дъана берди.

Петр Андреевич Гриневтын' бичигени мында бо-жоп дъат. Билелердин' куучындарынан' билилге-ниле, ол тюрьмедин' 1774 дыылдын' учында, адап дъакыганы аайынча чыккан болып дъат: Пугачевты кыялдаган тушта ол анда болгон, Пугачев оны албатынын' ортозында таныйыла, бажын кекиди, ол беш минут ёткён соңында кандалып калгэн ёлю болуп албатыга көргюзилди. Удабаганда Петр Андреич Марья Ивановнала айылданды. Олордон' тараган юйелер Симбирский губернияда дъуртагылап дъат. — ***-ден' Одус беристе дъерде он помещик бийлеген дъурттар. Барский флигелдердин' бирюзинде II-чи Екатеринанын'

бойынын' колыла бичилген письмозы шилдеп
салган рамканын' ичинде кёргюзилип дъят. Ол
письмо Петр Андреевичтин' адазына бичилген,
ондо онын' уулы актанганы, капитан Миронов-
тын' кызынын' дьюрегин ле керсю болгонын мак-
таган магы салылган. Петр Андреевич Гринев-
тын' колло бичиген бичигин биске онын' балда-
рынын' бир балазы, бис онын' таадазы бичиген
ёйдёги керектерди иштеп турганыбысты билеле,
экелип берди. Бис тёрёгёндёринин' дъёбile,
онын' кажыла главазына дъарамыкту эпиграф та-
ап, чике аттардын' кезигин башкаландыра солуп,
ан'ылу бичик, эдип чыгарарга шююнип алдыбыс.

Издатель.

19 октябрь 1836.

(1833—1836).

САЛЫЛБАГАН ГЛАВА¹

Бис Волганын' дъараттарына дъууктап дъатканыбыс; бистин' полк** деремнеге киреле, анда конорго тура берди. Суунын' ол дъанындагы деремнелер ончозы тюймеп дъат, Пугачевтын' шайкалары текши дъерлерде дьюрглеп дъат деп, староста меге угусты. Бу дъетирю мени сюрекей чочындырыды. Бис сууны эртенги күн эртен тура кечер учурлу болгоныбыс.

Мен энчикпей, чыданыкпай бардым. Менин' адамнын' деремнези суунын' ол дъанында одус беристе дъерде турган. Сууны кечирер кижи табылар ба деп сурадым. Крестьяндар ончозы ба-

¹ Бу, «Капитаннын кызычагынан» главазын Пушкин дъетире дъазабай, романнын' текстине кошпогон, ол баштап бичиген рукописте, онойдоло «Салылбаган глава» деп бажалыкту артып калды.

Онын' содержаниесин кёргёндё, ол, эмезе XIII-чи главазына. Пугачевты тортло оодо соконы керегинде айдылган абзацтын' дъанында киретен болгон, эмезе оны ээчий алдынан' башка глаба болуп киретен болгондый

Бу главанын' дъетире дъазалбаганы, Гринев — Буланин деп адальш, (энле баштапкы редакцияда геройдин' адь) Зурин дезе Гринев деп адальш турганынан' кёрюнип дъат. Бис мыны дъан'ыдан' кепке базып, олордын' аттарын романнын' дъетире эдилген редакция айынча ёскертип турубыс.

лыкчылар болгон: кемелер кёп. Мен Зуринге келеле бойымнын' шююлтемди айттым.

— Чеберлен, — деди ол меге. — Дъан'ыскан баарга коркушту. Тан' адарын сакып ал. Бис ончозынан' озолодо кечерибис, сенин' ада-энен'е государларды 50 кижи кандый бир учуралға айылдаарга апарарыбыс.

Мен бойымнын' шююлтемге турдым. Кемө белен болды. Мен ого эки кайыкчылу отуруп алдым. — Олор дъараттан' идингилеп, кайыктарла тартынып ийдилер.

Тен'ери аяс болды. Ай дъарып турды. — Кейтүмүк болды. Волга дьобош, бир кеминде агып дъаткан. Кеме арайынан' дъайканып, кара толкулардын' юстюле тюрген барып дъаткан. Мен санаамда шююлтeler шуюп отурдым: природанын' амыр энчюзин ле политический коркуштуларын, etc сююсти. — Бис суунын' ортозына дьеттибис... кайыкчылар кенетийин бойы-бойлорыла шыбырана бердилер.

Мен сергелен' болуп, — Бу не? деп сурадым.

Кайыкчылар бир дъанына кёргилеп, — «Билбей турубыс, кудай билет» — деп, кару бердилер.

Мен анаар ок кёрдим, каран'уйда Волганы тёмён кандый да неме агып клеекткенин кёрюп алдым. Таныш эмес неме дъууктап дъаткан. Мен кайыкчыларды токтоп, оны сакып алыгар дедим.

Ай булутка кире берди. Агып дъаткан неме там каарды. Ол менен' ыраак эмес болды, дье мен оны эмди де танып болбой турум.

Кайыкчылар — бу не болотон — дештилер.
Парус дезе парус эмес, мачта дезе мачта эмес...

Кенетийин ай булуттан' чыгып, коркушту не-
мени дъарыдып ииди. Биске удура, салган кон-
дырган улус бууп ёлтюрер артпак агып кледи-
ри—онын' селекелей салган агажында юч кижи-
нин' сёги селбектенет. Мен ачулу дъилбюге ал-
дырдым. — Мен буудырган улустын' чырайла-
рын кёрөргө кюонзедим.

Кайыкчылар менин' дъакарганымла салды ба-
горло кантырала бойна тартып алдылар, менин'
кемем қайкалап турган артпакка согулды. Мен
чыгара калып ийеле, коркушту эки столмонын'
ортозына учурадым. — Толо ай ырыс дъоктор-
дын' сюри чыгарылган дьюстерин дъарыдып ий-
ди.

Олордын' бирюзи карыган чуваш, экинчиизи
заводской орус крестьян, кючтю, су-кадык,
дъирме дыштан' ётпёгён дыиит болды. Дье
ючинчизине кёрюп ийеле, мен сюrekей корку-
дым, ачулу кыйгымды токтодып болбодым: ол
Ванька эмтири, менин' кёёркий Ванькам, бойы-
нын' тенеги керегинде Пугачевко кожулган.
Олордын' юсти дъанында кара доско кадалып-
тыр, ого ак букваларла — «Уурчыларла түймес-
чилер» деп бичилиптири. Кайыкчылар, салды ба-
горло тудуп, мени энчю санаалу сакыдылар. Мен
ойто кемеге отурдым. Сал сууны тёмэн агып
дьюре берди. Артпак каран'уйда узак карапып
барды. Учында ол кёрюнбей калды — менин'
кемем бийик кайыр дъаратка дъанажа берди...

Мен кайыкчыларга дъакшы дъал бердим. Олордын' бирюзи мени деремненин' тудулузына апарды, ол перевозтын' дъанында болуптыр. Мен оныла кожо турага қирдим. Тудулу кижи, мен аттар некеп турганымды угала, мени дъеткилиңче кату дъууткан болгон, дье менин' дъол баштачым ого арайын, бир кезек сёстёр айдарда, онын' катузы тургузала дылыйып, мен'ден'кей укур болды. Бир минутта юч ат дъегилип белен болды. Мен абырага отуруп алала, мени бистин' деремнеге апарзын дедим.

Мен дъаан дъолло, уюктап турган деремнелерди ёткюре ман'тадып бардым. Мен дъан'ысла дъолдо токтоттырарымнан' коркудым. Түндө менин' Волгада дъолыгым тюймеечилер барын керелеген болзо, дье ого қоштой башкару олорго удурлажа тын' тартыжып турганын кереледи. Дье кандый-кандый учурал болзо, менин' карманымда, меге Пугачев берген пропуск ла полковник Зуриннин' приказы бар болгон. Дье дъолой меге кем де дъолукпады, тан' адар алдында мен сууны ла чиби агаштарды кёрдим, онын' ары дъанында бистин' деремне. «Ямщик аттарды камчылап ийди, он беш минут ёткёнде мен **га кирдим.

Барский тура деремненин' арыгы учында болгон. Аттар бастыра чагына ман'тап бараткандар. Ямщик юлорды оромнын' орто тужунда кенетийин токтодо туда берди.

Мен чыданыкпай — Бу не болды? — деп сурадым.

Ямщик бойынын' оос тутурбай барган аттарын арайдан' ла токтодып, — Застава туру, барин, — деди.

Чынла мен рогатканы ла шыйдамду турган карулды кёрдим.

Эр кижи меге дъууктай базып келеле шляпазын алыш, пашпорт сурады.

— «Бу не болотон? Мында рогатка не керек? Сен кемди карулдап турун?» — деп, мен онон' сурадым.

Ол тырганып, — Адайым, бис тюймеп дъадыбыс — деди.

Мен, дьюрегим талыкшып, Слердин' господарлыгар кайда? — деп сурадым.

Бистин' господалар кайда? — деди эр кижи. — Бистин' господалар аш ураг алмарда.

— «Канайып алмарда?»

— Андрюха, земский¹, олорды колодкага отургузып салды, — батюшка государьга апарарга сананып дъат.

— «Ээ кудайым! Рогатканы бура тут, тенек. Не эстеп турун?»

Карул мен'дебей турды. Мен абырадан' калыш тюжеле, оны кулак тёмён соктым (бурулу) — бойым рогатканы туура идип салдым. Эр кижи тенексю алан'тып, мен дъаар кёрюп турды. Мен абырага ойто отуруп алыш, барский тута дъаар ман'татсын дедим. Аш уратан алмар двордо бол-

¹ Земский — барский поместьеде писарь.

гон. Бёктюлю эжиктин' дъанында эки эр кижи база шыйдамду турдылар. Абыра сыран'айла олордын' алды орто тура берди. Мен чыгара калыйла олордын' юсти орто бардым.

— Эжикти ачыгар! — дедим мен олорго.

Менин' кеберим коркушту болгон болгодый. Дье кандый да болзо олор экилези шыйдамдарын чачып, качтылар. Мен эжиктин' замогын оодып кодорорго ченештим, дье эжик дуб агаштан' эдилген, дъаан замок дезе, оодып болбос бек болды. Бу минутта сынду дъиит эр кижи, дъурт кижинин' туразынан' чыгып келеле, кату кеберленип менен' сурады: сен не учурлу чалчып турун' деп.

Мен ого кыйгырдым' «Андрюшка земский қайда? Оны меге қычырып экелигер!

Ол оморкоп, быкынын таянып — Мен бойым Андрей Афанасьевич, Андрюшка эмес. — Не керек?

Мен кару берер ордына, оны дъакадан' тудуп алала алмардын' эжигине дъединип экелеле, оны ачсын дедим. Земский баштап мойноды, дье отеческий дъакылта ого до қамаазын дъетирди. Ол карманынан' дыюлкюрди чыгарып, алмарды ачты. Мен бозогоны ажыра алтап кидире дьюгюрдим, потолокто дъара кескен кичинек тежиктен' кирген кичинек дъарыкла уян дъарыдалган каран'уй толукта энемди ле адамды кёрюп алдым. Олордын' колдоры кюлюлю, буттарына колодка кидирилген болды. Мен олорды кучактап, бирде сёс айдып албадым. Олор экилези мен дъаар кай-

каждып кёрдилер — юч дыыл военный дыюрюм мени сюрекей башкаландырган, олор мени таныбай турдылар.

Кенетийин таныш, эрке юн уктым.

— Петр Андреич! Бу слер бе!..

Кыя баштанаала, база бир толыкта база да кюлюлю Марья Ивановнаны кёрдим. Мен турган дьерге када бердим... Энем калактап ийеле, кёзинин' дъажын тёгюп, ыйлады. Адам бойна бүдюнүп болбой мен дъаар унчукпай кёрип турды. Онын' чырайында сюгюмчи дъарып турды.

Мен юлдуле олордын' бууларынын' тююндерин кезерге мен'дедим.

Адам мени дыорегине ызырынып айдып турды: эзен, эзен, Петруша, — кудайга баш, сени сакып алдыбыс...

Петруша, менин' надым! — деди энем. — Канайып сени кудайым экелди! Су-кадык па сен?

Мен олорды бектен' чыгарарга мен'дедим, дье эжиқке базып келзем базала катап бёктөлип калган болды.

— «Андрюшка, ач!» — деп, мен кыйгырдым.

Земский эжиктин' тыш дъанынан' каруун айтты. Ондыйла болбой кайсын. — Бойн' отуруп кёр мында. Бис сени, чалчып, государьдын' бийлерин дъакадан' дъединерге юредерибис!

Чыгып алгадый арга бар эмеш пе деп, амбарды шин'деп кёрдим.

Меге адам айтты: Калас кичеенбе, мен ондый ээ эмес, менин' алмарларыма уурчылардын' эбилье кирип, чыгып тургадый болбос.

Менин' келгениме була минутта сююнген энем, мен база бастыра билемле кожо ёлтёнимди кёрёлө арга дьок ачуга тюшти. Дье мен олорго, база Марья Ивановнага кожылган ёйдён' ала токуналу боло бердим. Менде юлдю ле эки кол мылтык бар болгон — мен осадага удурлажа туршкадый аргалу болдым. Зурин эн'иргери келип, бисти дайымдал алар учурлу болгон. Мен адажеме мынын' бастыразын айдып, энемди дьюргин базындырдым. Олор дъолуканыбыстын' сююмчизине бастыра бериндилер.

Адам меге айтты: Дье, Петр, сен кёп баштактанган', мен сеге тын' чупулдангам. Дье азыйдағызын эзеерге керек дьок. Эмди сен санаа алышып, баштагын'ды токтотконын'а иженип дъадым. Сен ак-чек офицерге дъарамыкту служить эткенин'ди билип дъадым. Спасибо. Қарыганды мени сююндиридин'. Мен сенин' учун ёлгёдий учурлу болзом, меге дьюрюм эки анча дъарамыкту болор.

Мен, кёзюмнин' дъажы кёлзёп, онын' колын окшоп, мен олорло кожо болгоным сююнип, сыралай ырысту, токыналу болгон кеберлю Марья Ивановна дъаар кёрдим.

Тал тюш киреде бис адышкту табыш, кыйгы уктыбыс.

— Бу не болды, сенин' полковнигин' дьеңип келди эмеш пе? — деди адам.

— Дьок болбой, ол эн'ирден' бери қелбес — деп, мен каруун бердим.

Табыш кёптёп дъаанап турды. Шан' соктылар.

Дворло атту улус чапкылады: Шакла бу минутта
стенеде ойо кескен кичинек тежиктен' Савельич-
тин' ак бажы кирип келди, менин' дъокту дядь-
кам ачулу юнле айтты:

— Андрей Петрович! Авдотья Васильевна! Мен-
нин' батюшкам Петр Андреич, матушка Марья
Ивановна! Дъеткер! Кара санаалу дъамандар де-
ремнеге кирдилер. Олорды кем экелгенин билип
турун ба, Петр Андреич? Швабрин, Алексей Ива-
ныч, оны дъен'ил эмес оору алзын!

Марья Ивановна бойынын' дъаратпайтан адын
угала колдорыла дъан'ып ийди, кыймык дъок ту-
ра калды.

— Бери ук, гусарский полкко удура перевозко-
кемди-кемди, бош атту иие бер; бистин' дъет-
керде турганыбысты полковникке билдирт — деп,
Савельичке айттым.

— Кемди ииетем, сударь? Бастыра уулчактар-
тюймеп дъадылар — аттарды ончозын былаап ал-
гандар! Ээ калак! Дворго кирип келдилер — ан-
бар дъаар ичкерлеп дъадылар.

Бу ёйдё эжиктин' ары дъанында бир канча юн-
дер угулды. Мен энеме ле Марья Ивановнага
толык дъаар ыраазындар деп темдек береле, юл-
дюмди уштуп алып, эжиктин' дъанында стенеге
дъёлёнё турдым. Адам пистолет — кол мылтык-
тарды алала, экилезинин' кргын тургузып алып,
менин' дъаныма турды. Замок калырап, эжик
ачыларда, земскийдин' бажы кёрюнди. — Мен
юлдимле оны согорымда, ол эжикти туй алгыза-
дышылды.

Адам ол ок минутта колмылтыктан¹ эжик тёмён адып ийиди. Биске табарып турган улус, картап, кайра дьюгюрдилер. Мен шыркалатканды бозого ажыра тартала, эжикти ич дъанындагы бёклө бектеп алдым.

Двордо дьуу дьесенген улус толо болды. — Мен олордын¹ ортодогы Швабринди таныдым.

Мен юй улуска айттым: Коркубагар, ижемчи бар. Слер, адам, база атпагар. Калганчы окты чеберлейли.

Энем унчыкпай, кудайга мёргюп турды; Марья Ивановна онын¹ дъанында, ангел амырыла, бистин¹ салымбыс кандый болотонын сакып турды. Эжиктин¹ тыш дъанында кекедю, айтқылаш, каргыш дъиркиреп турды. Мен бойымнын¹ ордымда, баштапқыла дъалтанbastы кезерге белетенип турдым. Шокчылдар кенетийин унчыкпай тура бердилер. Мен, менин¹ адымды адап, кычырып турган Швабриннин¹ юнин уктым.

— Мен мында, сеге не керек?

— Гринев, биске берин, мойножорынан¹ туза болбос. Бойын¹нын¹ карыгандарын¹ ачын. Мойножып бойн¹ды аргадап болбозын¹. Мен слерге дье-дерим.

— Ченежип кёр, изменик!

— Тегин дьерге бойым да кирбезим, бойымнын¹ улустарымды да коротпозым. Алмарды ёртё-

¹ Дон-Кихот — Сервантестин¹ романында ады чык-ган герой Дон-Кихоттын¹ адын (французский тилине келиштире) дьетире айдып болбой адаганы.

тиrerим, ол тушта сен белогорский Дон-Кихот¹ нени эдетеин'ди кёрёrim. Эмди ажанар ёй келди. Бис ажанганча чёлёдё отуруп санан. Эзен болзын, Марья Ивановна, слердин' алдыгарда бурланбай турум: слерге каран'уйда слердин' рыцарыгарла эрикчен эмес болбой.

Швабрин алмардын' дъанында карул артыralа ырай берди. Бис унчыкпай отурдыбыс. Бистин' кажыбысла, ёскёлёрине бойынын' сананганын угузапга тидинбей, алды бойыбыс шююнип отурдыбыс. Мен алды бойыма, калдъуурган Швабрин нени кылынгадый болгонын ончозын шююдим. Бойыма эмеште килем кичеенбедим. Дъартын айдайын ба? Ада-энемнин' кандый болтоны, мете, Марья Ивановнанын' салымы кирези коркудулу болбоды. Энемди крестьяндар ла дворовый улустар кюндюлю кёрётёндёрин, адам бойы кату да болзо, чындык, бойынын' колындағы улустын' чын керексиген сурактарын билетен учун, оны база сююглеп туратандарын билип турғам. Тюймен олордын' ёзёгинде ачудан' чыкан эмес, олордын' айланып болбой асканы, кичинек ёйгё эзиргени болгон. Мында кайрал ижемчилю болгон. Дье Марья Ивановна? Уяды дьок сұспак кижи ого кандый дьюрюм белетеген! Мен бу коркушту санаада токтоорго дъалтандым, оны коркушту дъаман ёштююннин' колына экинчизин киргенин кёргёнчё, оны капшагайла (кудайым килинчегим чаc) ёлтюрип саларга белетендим.

База бир час кирези ёй ётти. Деремнеде эзирек улустын' кожон'ы дъан'ыланып турды. Бистин'

карулыбыс олорго кюйюнип, бисти дъамандагылап, айткылап, бисти кыйынла, ёлюмле коркудып турдылар. — Бис Швабриннин' кекедюзинин' болотонын сакыдыбыс. Учында двордо дъаан тюймен боло берди, бис Швабриннин' юнин базала уктыбыс.

Дье, слер шююнип алдыгар ба? Бойыгардын' кююнигерле менин' колыма беринип туругар ба?

Кем де ого кару бербеди.

Швабрин бир эмеш сакыйла, салам экелзин деп дъакыды. Бир канча минут ёткён сон'ында от дъарланды, каран'уй алмарды дъарыдып ииди.

Ыш эжиктин' бозогозынын' дъиктеринен' кирери башталды. Ол тушта Марья Ивановна мен дъаар базып келеле, менин' колымнан' араай тудуп, айтты:

— Болгойло, Петр Андреич! Менин' учун бойыгарды ла ада-энегерди ёлюмге салбагар. Мени чыгарыгар. Швабрин менин' сёзимди угар.

Мен каныгып айттым — Сыран'айда чыгарбазым! Слер билип туругар ба, слерди не сакып турганын?

— Ару-чек дъок дьюрерге мен чыдабазым; — деп, ол каруун токыналу берди. — Дье, айса болзо мен бойымнын' аргадаачымды ла менин' дъокту ёскюс болгонымды улу санаалу кёрюп алган билени аргадап алар болорымба. Эзен болзын, Андрей Петрович! Эзен болзын, Авдотья Васильевна, слер меге неден' де дъаан дъакшыгар дъетиргенигер — мени алкагар. Петр Андреич, слер де мени бурулабагар. Иженигер... иженигер... бу

тушта ол ыйлады... дьюзин колдорыла дъаба тутты... Мен дьююле бергендей болдым. Энем ыйлады.

— Тёгүон айдарга болор, Марья Ивановна, — деди менин' адам. — Сени шокчылдарга дъан'ыскандыра кем божодор. Унчукпай бого отур. Елётэн болзо, кожо ёлёр. Ук, анда база нени куучындагылап дъат?

Швабрин ыйғырып турды — Беринип дъадыгар ба? Кёрюп туругар ба? беш минуттын' кийининде слерди карып салар.

— Беринбезибис, шокчыл! — деп, ого адам кату юнле каруун айтты. Онын' чырыйып калган дьюзи кайкамчылу оморкоп тение берди, кёстёри кажайып калган кабактарынын' алдында кату мысылдалп турдылар. Мен дъаар бурулала айтты: «Эмди ёй дьеткен».

Ол эжикти ачты: от кирип, кургак дъен'есле сыйсылган бревнолорло айланыжа берди. Адам колмылтыктан' адып ийеле, дъалбырап турган бозоны ажыра алтайла ыйғырды: «Ончогор мени ээчиде!» Мен энемнин' ле Марья Ивановнанын' колдорынан' тудуп алып, олорды кейге тюрген чыгара дъединдим. Эжиктин' дъанында, менин' адамнын' уядай берген колына дыга атырган, Швабрин дъатты; бистин' кенетийин чыканыбыстан' качып дьюгюрген тюймеечилер тургузала дьюректерин базынып, бисти курчай бердилер. Мен база бир канча катап талайып соко кийининде эптю мөргеделген кирпич менин' тёжиме тийиди. Мен дыыгылдым, минут ёйгө сагыжым чыга

берди. Сагыжым кирип келерде кёрзём, Швабрин
кандалып қалған ёлён'дё, отуру, онын' алдында
бистин' биле бастыразы туро.

Мени колтыгымнан' кёдюргилеп алдылар. Кре-
стяндар, казактар, башкирлер бисти чун'даган
турулар. Швабрин коркушту куу болды. Ол бир
қолыла шыркалаткан кабыргазын дъаба тудуп
отурган. Онын' чырайынан' шыралап турғаны ла
дъаман сагыжы кёрюнип турды. Ол араай бажын
кёдюрип, мен дъаар кёрёлө, дъарт эмес уян юниле
айтты:

Буугар оны... база ончолорын... ол қыстан'
башка...

Улустар тургузала бисти чун'дады, барата дъа-
ар сюретеди. Дье кенетийин олор бисти артызып,
тоскылады — баратага Зурин кидире дъортып
келди, оны ээчиде бүткюл эскадрон юлдюлерин
уштун алган кирди.

Тюймеечилер туш башка қачылады; гусарлар
олорды некежип кескилеп, олдього туткылат тур-
дылар. Зурин аттан' тюжюре қалыйла, ада-
энеме бёкёйип, менин' колымды тын' тутты.

Мен карын дъедип келдим — деди, ол бис-
ке. — А! сенин' невестен' бу ок дьюри.

Марья Ивановна кулагына чыгара қызара бер-
ди. Адам Зуринге базып келеле, дьюрексип те
турза, токуна кеберлю болуп, ого дъакшы дье-
тириди. Энем оны аргачы — ангел деп адап, ку-
чактап турды.

Баяныгар сурап турум, биске барагы — деп
айдып, адам оны бистин' турага апарды.

Зурин Швабринди ёдюп браадала токтоды.

Ол шыркалу кижи дъаар кёрюп — Бу кем? —
деп сурады.

Бу башчызы бойы, шайканын' начальниги —
деп, менин' адам азыйдагы черю кижинин' бюдю-
мин кёргюзер бир кезек оморкоп, каруун айтты, —
дьиит дъаманды менин' уядаган колымла кыял-
даарга, менин' уулымнын' каны учун ёчин аларга
кудай болушты.

— Бу Швабрин — дедим, мен Зуринге.

— Швабрин! Сюрекей сюгюнип турум. Гусар-
лаг! Оны алыш бистин' эмчиге айдыгар, ол онын'
шырказын тан'ыйла кёзин чилеп чеберлезин.
Швабринди кыялта дьок дъажытту казанский
комиссияга дьетирер керек. Ол эн' дъаан буру-
лудардын' бирюзи, онын' шылуда айдып беретен
куучыны дъаан учурлу болор керек.

Швабрин карамтык кёрди. Онын' чырайында
шырказынан' шыралап турганынан' башка неме
кёрюнбей турган. Гусарлар оны плащка салып,
апарып салдылар.

Бис кыптарга кирдибис. Мен бойымнын' бала
тужумдагы дыылдарды эске алыш, бойымды эби-
реде тыркырап кёрдим. Туранын' ичинде кубул-
ган неме дьок болды, бастыразы бойынын' ор-
дында турды. Швабрин бойынын' дъабыс дъама-
нында дьёжёни ак-чек эмес алатанын сююп
турганынан' арга дьок дъаратпазын корулап, то-
ноорго бербеди.

Слугалар переднийге келдилер. Олор тюймеең-
де турушпагандар, бистин' аргаданганыбыска ару-

дьюректериңен' сюгюнгендер. Савельич дыргалду болды. Тюймеечилер табару эдерде, тюймеең болгон тушта, ол Швабриннин' ады турган көнүшняга дьюгюрип барада, оны ээртеп алыш, арайын чыгара дьединеле, тюймешкилеп турарда, сестирбей перевозко ман'тадып барды. Ол Волганын' бу дъанында амырап турган полкко дьюлукты. Зурин бистин' коркудулу аялгада тургана бысты онон' билеле аттарга минзин деп дъакыды. Марш — марш, ман'га, — деп, командовать этти — кудайга баш, ёйинде дьедип келдилер.

Зурин, земскийдин' бажы кабактын' дъанында казыктын' бажында бир канча частарга турзын деп — дъакыды.

— Гусарлар некюден' ойто келип, олдього бир канча қажи тудуп экелдилер. — Олорды, табару тужында бистин' отуруп чыдаган алмарга отургустылар.

Бис ончобыс бойыбыстын' кыптарыбыс сайын таркадыбыс. Карыгандарга амыраарга керек болгон. Тюнине уюктабаган мен тёжеккө дъатканла бойм терен' уюктадым. Зурин бойынын' дъакарулырын берерге барды.

Эн'ирде бис айылчылар отураг кыпта самовардын' дъанында дъуулып ёткён коркуду керегинде дыргалду куучындаштыбыс. Марья Ивановна чай уруп отурды, мен онын' дъанына отуруп алыш, дъан'ысла оныла куучындаштым. Менин' ада-энем, бис бойы-бойыбыска кару болуп турганыбысты дъарадып кёрюп отурган аайлу болды. Ол эн'ир эмдигече менин' сагыжымнан' чык-

пайт. Мен ырысту, сыран'ай ырысту болгом — кижинин' дьокту дьюрюминде ондый минуттар кёп болот по?

Эртенгизинде адамга дьетирдилер, крестьяндар буруланып, барский дворго келдилер деп. Адам олорго удура эжиктен чыкты. Ол кёрюнип келерде, улус тизелей турдылар. Адам олорго айтты: — Дье не, тенектер, слер не керек бунтовать эттигер?

Олор дъан'ыс юнле, — Бистин' государыбыс сең, бис бурулу — деп, каруун айттылар.

— Ээ бурулу. Баштак кылык кылынарлар, онын' кийининде бойлоры аргазын тапай турарлар. Мени бойымнын' уулым Петр Андреичле кёрюжериме кудай экелген сююмчи керегинде слерди кайралдап дъадым. Дье, дъакшы: буруланган башты юлдю кеспес.

— Бурулу! — Чын, бурулу. Кудай аяс берди, ёлён'ди дъууп саларга керек — дье слер, тенектер, бюткюл юч күнге нени эттигер? Староста! Бастыразын ёлён' ижиине чыгар; кёрюп тур, уяды дьок дьеерен, Иванов күнге дьетире бастыра ёлён' бугулда болзын. Барыгар!

Эр улус бёйгледилер, неде болбогон чылап барщинага бардылар.

Швабриннин' шырказы ёлюмдю эмес болуптыр. Оны конвойлу Казаньга аткардылар. Оны абырага канайып салғандарын мен кёзнёткён' кёрдим. Бистин' кёстёрибис дьолугышты, ол бажын ээлтип ийди, мен мен'деп кёзнёткён' туура бастыым. Мен ёштюмнин' ырыс дьок болуп, дъабы-

— заганына макатып турган кеберлю кёрюнеримнен' коркып турдым.

Зурин онон' ары атанаар учурлу болгон. Мен бойымнын' билем ортозында база бир канча күндер дьюрер кююндю болгон болзомдо, оны ээчип барага шююндим. Походко баар кюнинен' озо ёдёр кюнде бойымнын' ада-энемге келдим, ол туштагы аайынча Марья Ивановнаны аларга алкыш сурал, олордын' будына бажырдым. Карагандарым мени кёдюргилеп, сюгюнгенине кёстёринин' дъажы тёгюлип, бойлорынын' дъёбин бердилер. Мен олорго, чырайы куарган, тыркырап турган, Марья Ивановнаны экелдим. — Бисти алкадылар...

Мен нени билингем, оны бичибейдим. Кем менин' болгонымдый аялгалу болгон, ол онызы да дъок мени билер, — кем болбогон, ого мен дъаньысла ачынар аргалу, эмди тургуза ёй ёткёлёткө сююп, ада-энеден' алкыш алзын деп, дъёп береrim.

Эртенгизинде полк дъуулды. Зурин менин' билемле эзендежип алды. Дъуудабай токтоор деп, бис ончобыс бюдюп турдыбыс; ай ёткёндө мен эмегендю дъуртаарыма ижендим. Марья Ивановна мениле эзендежип, ончолорынын' кёзинче мени окшоп ийди. Мен тан' атка миндим. Савельич базала мени ээчиidi — полк барды.

Мен бойымнын' базала артырып турган, сельский турага ырагынан' узак кёрдим. Дъарт эмес санаа мени чочындырып турды. Ырыс дъок болотон учуралдарды мен ончозын ёткёлётк деп, меге

кем де шыбыштаң түргандый болды. Дьюрегим дъан'ы дьоткон сезип турды.

Бистин' походты ла Пугачевтын' дьюузы қанайып божогонын бичибейдим. Бис Пугачевтын' тоноп тюредеткен деремнелерди ёдюп бардыбыс, дъокту дьурт улустан' олорго шокчылдар нениле артысканын эрик дъок былаадыбыс.

Олор кемнин' дъакарузын угатанын билбей турдылар. Қайдала текши правление токтодылган болгон. Помещиктер агаш аразында дъажынгылп дьюрдилер. — Шокчылдардын' шайкалары текшиле дьеңлерде дъаман дъетиргилеп турдылар. Ол тушта Астрахань дъаар качып брааткан Пугачевты некежерине ийилген қезик отрядтардын' начальниктери буруулларды ла буру дъокторды бойлоры баш билинип бурулап түргандар. Ёрт дъарланып түрган бастыра крайдын' аялгазы сюреенду болды. Шююлтези дъок ло кайралы дъок — борус тюймөенди кёрөрин кудай экелбе. Бисте бюдюрип болбогодый переворотты эдерге шююнгендери, — эмезе дъиит болуп, бистин' албатыны билбей түрган, эмезе ёскё кижинин' бажын дъарым акчага, база бойынын' да мойынын бир акчага бодоп түрган кату дьюректю улус.

БАЖАЛЫКТАР

А. С. Пушкин	3
Капитанның қызычагы	
I глава—Гвардияның сержанты	13
II глава—Дъол баштаачы	27
III глава—Шибее	43
IV глава—Дъан'ыскандыра согушканы	53
V глава—Сююшкени	67
VI глава—Пугачевщина	79
VII глава—Табару	95
VIII глава—Кычыртузы дъок айылчы	107
IX глава—Айрылышканы	120
X глава—Городты табарып дъуулганы	128
XI глава—Тюймеенду слебода	140
XII глава—Ёскюс	157
XIII глава—Арест	168
XIV глава—Суд	179
Салылбаган глава	197

Редактор *И. П. Кочеев*

Технический редактор *А. Л. Темиряев*

Сдано в набор 12|XI 1940 г. Подписано к печ. 19|VI-1941 г.
АН 5597. 60×92 1/32. 6,75 печ. лист. 6,5 учетн.-издательских
лист. 45408 знаков в печ. листе. Тираж 1500.

Типография № 1 Облисполкома. Новосибирск. Красный
проспект, № 20. Заказ № 5249.